

< द्वितीयोऽङ्कः >

आभिज्ञानशाकुन्तलम्

(ABHIJÑĀNAŚĀKUNTALAM)

डॉ. वेद प्रकाश शास्त्री

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः—(निश्चस्य) भो! हदोहि एदस्स मिअआसीलस्स रण्णो बअस्सभावेण णिब्बिण्णो अअं मिओ, अअं वराहो, अअं सहूलो त्ति मज्झंदिणे वि गिह्णे विरलपादवच्छाआसुं वणराइसुं आहिंडिअ पत्तसंकरकसाअविरसाइं उण्णकडुआइं पिज्जंति गिरिणईसलिलाइं। अणिअदवेलं च उण्णोण्णमंसभूइट्ठं भुंजीअदि। तुरअगआणां च सद्देण रत्तिं पि मे णत्थि पकामसुइदव्वं। महंते ज्जेब पच्चूसे दासीए पुत्तेहिं साउणिअलुद्धेहि कण्णोपघादिणा वणगअणकोलाहलेण पडिबोधिदहि। एत्तिकेण बि मे पीडा ण संवुत्ता, जदो अअं गण्डस्य उवरि विण्णोडओ संवुत्तो। [भोः! हतोऽस्मि एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णः। अयं मृगः, अयं वराहः, अयं शार्दूल इति मध्यन्दिनेऽपि ग्रीष्मे विरलपादपच्छायासु वनराजिषु आहिण्ड्य पत्रसङ्करकषायविरसानि उष्णकटुकानि पीयन्ते गिरिनीदीसलिलानि। अनियतवेलञ्च उष्णोष्णमांसभूयिष्ठं भुज्यते। तुरगगजानाञ्च शब्देन रात्रावपि मे नास्ति प्रकामशयितव्यम्। महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शाकुनिकलुब्धैः कर्णोपघातिना वनगमनकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि। एतावतापि मे पीडा न संवृत्ता, यतः अयं गण्डस्य उपरि विस्फोटकः संवृत्तः।]

विदूषकः—(निश्चस्य=दीर्घं निश्चस्य), भोः=विषादसूचकमव्ययम् ('भोस्तु सम्बोधन-विषादयोः'—मेदिनी), (अहम्) हतोऽस्मि। एतस्य=पुरोवर्तिनः, मृगयाशीलस्य=आखेटव्यसनिनः, राज्ञः=दुष्यन्तस्य, वयस्यभावेन=सहचरतया, निर्विण्णः=सुतरां दुःखितः। अयं मृगः=हरिणः, अयं वराहः=वन्यः शूकरः, अयं शार्दूलः=सिंहः, इति=इत्थम्, दिनस्य मध्यमिति मध्यन्दिनम्, तस्मिन् मध्यन्दिनेऽपि=मध्याह्नेऽपि, ग्रीष्मे=ग्रीष्मसमये, विरलाः=सान्तराः, पादपानां=वृक्षाणां, छाया, यासु विरलपादपच्छायासु, वनराजिषु=वनश्रेणीषु, आहिण्ड्य=परिभ्रम्य, पत्राणां=विविधपादपपर्णानां, सङ्करेण=एकत्र समवायेन, कषायाणि=सनिर्यासानि, अत एव विरसानि=विस्वादानि, तथा उष्णानि च तानि (तपनतापसम्पर्कात् उत उष्णविपाकत्वात् इति भावः), कटुकानि=अल्पकटूनि, चेति पत्रसङ्करकषायविरसानि उष्णकटुकानि, गिरिनीदीसलिलानि=पर्वतीयनदीजलानि, पीयन्ते। अनियता=

विदूषक—(लम्बी साँस भरकूर) हाय! इस शिकारी राजा का मित्र बनकर दुःख भोगते मैं तो मारा गया। भयङ्कर ग्रीष्मकाल के मध्याह्न में भी यह मृग, यह सूअर, यह सिंह चिल्लाते हुए विस्ल पेड़ों की छाया वाले वनों में मारे-मारे फिरना पड़ता है। विभिन्न प्रकार के पत्तों के समूह के मिलने से कपैले तथा विरस, गरम और कुछ-कुछ कडुआ-सा पर्वतीय नदियों का जल पीना पड़ता है। बिना किसी निश्चित समय के गरम-गरम माँस खाना पड़ता है। हाथी और घोड़ों के शब्द से रात्रि में भली प्रकार नींद भी नहीं ले पाता। बड़े तड़के ही इन

Vidūṣaka—(Sighing) Oh! I am worn out by the companionship of this king, who is addicted to the chase. This is deer, this is boar, this is tiger saying thus, even at mid-day does he wander about from forest to forest, along rows of woods where the shade of

तेण हि किल अहोसुं अवहीणसुं तत्थभअदा मिआणुसारिणा अस्समपदं पविट्ठेण मम अधण्णदाए सउंतला णाम का वि तवस्सिकण्णआ दिट्ठा, तं पेक्खिअ संपदं णअरगमणस्स कथं पि ण करेदि। एवं ज्जेव चित्तअस्स मे पहादा अच्छिंसुं रअणी, का गदी। जाव णं किदआआरपरिगहं पिअवअस्सं पेक्खामि। [तेन हि किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवता मृगानुसारिणा आश्रमपदं प्रविष्टेन मम अधन्यतया शकुन्तला नाम काऽपि तपस्वि-कन्यका दृष्टा, तां प्रेक्ष्य साम्प्रतं नगरगमनस्य कथामपि न करोति। एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अक्ष्णोः रजनी, का गतिः। यावदेतन् कृताचारपरिग्रहं प्रियवयस्यं प्रेक्षे।]

नियमरहिता, वेला=कालः, यस्मिन् तत् अनियतवेले (कदाचित् पूर्वाह्णे, कदाचित् मध्याह्णे, कदाचित् रात्रौ एवं), उष्णोष्णम्=उष्णप्रकारं, मांसमेव, भूयिष्ठम्=अधिकतरं (प्रचुरं), भुज्यते च। तुरगानाम्=अश्वानाम्, च गजानां=करिणाम्, शब्देन=रवेण, रात्रावपि=निशाकालेऽपि, प्रकामशयितव्यम्=यथेप्सितनिद्रा नास्ति। महत्येव प्रत्यूषे=प्रत्यूषारम्भवेलायामेव, दास्याः पुत्रैः=अतिनीचैः, शकुनान् हिंसन्तीति शाकुनिकाः ते च ते लुब्धाश्चेति, तैः शाकुनिकलुब्धैः=व्याधैः, कर्णोपघातिना=श्रवणोद्वेजनकारिणा, वनगमनकोलाहलेन—वनगमने=वनगमनकाले, यः कोलाहलः=कलकल-शब्दः, तेन प्रतिबोधितोऽस्मि=जागरितोऽस्मि। एतावतापि=पूर्वोक्तप्रकारेणापि, मे=मम; पीडा=दुःखम्, न संवृता=न सज्जाता। यतः अयम्, गण्डस्य=कपोलस्य, उपरि=उपरिभागे, विस्फोटकः=व्रणः, संवृत्तः=सज्जातः (तेनैवातिदुःसहं दुःखं सज्जातम्)।

तेन=उक्तप्रकारेण, हि=इति निश्चयेन, किल=इति वार्तायाम्, अस्मासु=सेवकेषु, अवहीनेषु=पश्चात् पतितेषु, तत्रभवता=मान्येन राज्ञा दुष्यन्तेन, मृगानुसारिणा=मृगमनुधावता, नीच व्याधौ के वन में जाने की तैयारी के शब्दों से मैं जाग जाता हूँ। इतना सब होने पर भी मुझे कष्ट नहीं होता, पर गाल पर यह फोड़ा (घाव) और निकल आया है।

इसी कारण हमलोगों से बिछुड़कर माननीय राजा दुष्यन्त ने मृग का अनुगमन करते हुए आश्रम में प्रविष्ट होकर मेरे दुर्भाग्य से शकुन्तला नामक किसी तपस्वी कन्या को देखा उसे देखकर अब वे नगर चलने की चर्चा भी नहीं करते। यही सब सोचते-सोचते मेरी आँखें के सामने सबेरा हो जाता है। इसलिए उपाय ही क्या है? चलूँ, तब तक शिकारी वेशधारी प्रिय मित्र को देखूँ।

trees is scanty (very little) in the hot season. The lukewarm water of mountain streams astringent from the mixture of leaves, are drunk. At irregular times a meal, mostly consisting of meat roasted on spits, is eaten. Due to the neighing of the horses and elephants can not enjoy sound sleep even at night. Then even at the dawn am awakened by the whore sons, the hunters, with the din, (noise) of surrounding the forest. Even then my trouble does not end. Then a pimple has grown on a boil on the cheek.

While we were left behind, the hermit's daughter, Śakuntalā was, through my ill-luck, presented to the view of his majesty

(परिक्रम्यावलोक्य च) एसो बाणासणहत्यो हिअअ-णिहिद-पिअअणो वण-
पुप्फमालाहारी इदो जेव आअच्छदि पिअवअस्सो। भोदु, अंग-भंग-विअलो भविअ
चिट्ठिस्सं। एव्वंपि णाम विस्सामं लहेअं। (इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः।) [एष
बाणासनहस्तः हृदयनिहितप्रियजनः वनपुष्पमालाधारी इत एव आगच्छति प्रियवयस्यः! भवतु,
अङ्गभङ्गविकलो भूत्वा स्थास्यामि। एवमपि नाम विश्रामं लभेय।]

आश्रमपदं=तपोवनस्थानं, प्रविष्टेन, मम=विदूषकस्य, अधन्यतया=दुर्भाग्यतया, शकुन्तला नाम्नी
काऽपि, तपस्विकन्यका=मुनिकन्या, दृष्टा=अवलोकित्वा, तां=शकुन्तलां, प्रेक्ष्य=दृष्ट्वा, साम्प्रतम्=
इदानीम्, नगरगमनस्य=राजधान्यां गमनस्य, कथामपि=प्रस्तावनामपि, न करोति (अत एव
नास्त्यस्माकं दुःखनिवृत्त्युपायः)। एवमेव=अनेन प्रकारेणैव, चिन्तयतः=चिन्तां कुर्वतः, भावयतः,
मे=मम, अक्ष्णोः=नयनयोः, रजनी=रात्रिः, प्रभाता=अवसानप्राप्ता, रात्रिः दिने परिवर्तिता, का
गतिः=दुःखोन्मूलने क उपायः? (न काचिदपीत्यर्थः), यावद्=यावत्कालपर्यन्तं, एनं=दुष्यन्तं, कृतः
आचारपरिग्रहो येन तं कृताचारपरिग्रहम्=धृतमृगयोचितवेशं, प्रेक्षे=पश्य।

(परिक्रम्य=इतस्ततः किञ्चित् सञ्चर्य, च=तथा, अवलोक्य=दृष्ट्वा) एषः बाणासनं=धनुः,
तद्वस्ते यस्य बाणासनहस्तः, हृदये=मनसि, निहितः=स्थापितः, प्रियजनः=प्रणयिजनः, यस्य
हृदयनिहितप्रियजनः, वनपुष्पाणाम्=अरण्यकुसुमानां, मालां=स्रजं, धर्तुं शीलं यस्य वनपुष्पमाला-
धारी, प्रियवयस्यः=प्रियसखा राजा दुष्यन्तः, इत एव=अत्रैव, आगच्छति। भवतु=अस्तु, अङ्गानां=
करपादाद्यवयवानाम्, भङ्गेन=मिथ्यावक्रतासम्पादनेन, विकलः=अप्राकृतिकावस्थः (विवश इव),
भूत्वा, स्थास्यामि=उपविशामि। एवमपि नाम=ईदृगवस्थानेनापि, विश्रामं=मृगयाव्यापारात् सुस्थताम्,
लभेय=प्राप्नुयाम्। (इति=एवमुक्त्वा, दण्डकाष्ठम्=लङ्गुडम्, अवलम्ब्य=धृत्वा, स्थितः।)

(घूमकर तथा देखकर) यह हाथ में धनुष लिये, हृदय में प्रियजन को बिठाये,
वनपुष्पों की माला पहने हुए मेरे प्रिय मित्र इधर ही आ रहे हैं। अच्छा, मैं भी अंग-भंग से
विकल हुए के समान बैठूँगा। शायद ऐसा करने से ही विश्राम करने का अवसर मिल जाय।
(ऐसा कहकर छड़ी के सहारे बैठ (ठहर) जाता है।)

who had entered region of the hermitage in pursuit of a deer. Now
(my friend) does not even talk of going to the city. Even today the
dawn broke upon my eyes, while I was thinking about all these
incidents. What help is there? Meanwhile I shall see him, who
must have performed his customary of suitable of hunting
decoration.

(Roaming about and observing)— Here comes my dear
friend having bow in his hand and wearing garlands of wild
flowers. Well! I shall stand as though crippled by the breaking of
my limbs. If possibly even in this way I may obtain rest. (Stands
leaning on his stick staff).

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा ।)

राजा—(आत्मगतम्)

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विप्रलभ्यते ।

कुतः—

(ततः=तदनन्तरम्, यथानिर्दिष्टः=बाणासनहस्तः, राजा=दुष्यन्तः, प्रविशति=रङ्गभूमौ समायाति ।)

राजा—(आत्मगतम्)

अन्वयः—प्रिया कामं न सुलभा तु मनः तद्भावदर्शनाश्वासि मनसिजे अकृतार्थेऽपि उभय-
प्रार्थना रतिं कुरुते ॥ १ ॥काममिति । प्रिया=शकुन्तला, कामम्=पर्याप्तम् (अतिशयेन), न सुलभा=न सुखेन लभ्या,
तु=परन्तु, मनः=मदीयं चेतः, तस्याः=प्रियायाः (शकुन्तलायाः), ये भावाः=अनुरागव्यञ्जकचेष्टा-
विशेषाः, तेषां दर्शनेन=अवलोकनेन, आश्वासिति=प्राप्तानन्दं भवतीति तत्—तद्भावदर्शनाश्वासि,
मनसिजे=कामे, अकृतार्थेऽपि=असफलमनोरथेऽपि, उभयप्रार्थना=शकुन्तलाया मम चान्योन्या-
नुरागः, रतिं=प्रीतिम् कुरुते=उत्पादयति । अत्र अर्थान्तरन्यासालङ्कारः, आर्या जातिः ॥ १ ॥भावार्थः—यद्यपि प्रिया शकुन्तला सुखेन लभ्या नास्ति तथापि मे मनः तस्याः ये
अनुरागव्यञ्जकचेष्टाविशेषाः सन्ति तेषां दर्शनेन प्राप्तानन्दं भवति तद्भावदर्शनाश्वासि कामे
असफलमनोरथेऽपि शकुन्तलाया मम चान्योन्यानुरागः प्रीतिमुत्पादयतीव । (अजातसङ्गमयोर्बहु-
प्रयासलभ्यत्वेन निराशयोरपि नायकनायिकयोः परस्परानुरागचर्वणं मनसि कमपि प्रमोद-
मुत्पादयतीत्यर्थः) ॥ १ ॥(स्मितम्=ईषद्हास्यं, कृत्वा) एवम्=इत्थमेव, आत्माभिप्रायेण=निजचित्तवृत्तिसाम्येन,
सम्भाविता=स्थिरीकृता, इष्टजनस्य=अभिलषितजनस्य, चित्तवृत्तिः=मनोगतभावः, येन सः आत्मा-

(इसके पश्चात् निर्दिष्ट रूप से सुसज्जित राजा का प्रवेश)

राजा—(मन में) यद्यपि प्रिया का मिलना सहज नहीं है तथापि उसके भावों को
देखकर मेरे मन को आश्वासन-सा प्राप्त हो गया है । (क्योंकि) कामदेव के असफल रहने पर
भी नायक-नायिका की परस्पर प्रार्थना परस्पर उन दोनों को आनन्दित ही करती रहती है ॥ १ ॥(मुस्कराकर)—जो व्यक्ति अपनी चित्तवृत्ति के अनुसार अपनी प्रिया की भी
चित्तवृत्ति मानता है वह इसी प्रकार धोखा खाता है, क्योंकि—

(Then enters the king as described)

King—(To himself) Granted my beloved is not easy to
obtain, but my mind feels comforted by observing her feelings.
Even when love has not achieved its object, mutual solicitation,
creates enjoyment. (1)(Smiling)—Thus the lover who judges the working of the
mind of the beloved person by his own desires, is deluded—

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तथा
यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव।
मा गा इत्युपरुद्धया यदपि तत्सासूयमुक्ता सखी
सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामः स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

भिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः, प्रार्थयिता=कामयिता, विप्रलभ्यते=वञ्चितो भवति। (यथा मम तस्यां तथैव तस्या अपि मयि मनोभाव इति मन्यमानोऽहं प्रतारितः)।

अन्वयः—तया नयने अन्यतः प्रेरयन्त्याऽपि स्निग्धं यद्वीक्षितं तथा नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं, मा गाः इति उपरुद्धया सखी यदपि तत् सासूयम् उक्ता तत् सर्वं मत्परायणं किल। अहो कामः स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

स्निग्धमिति। तया=शकुन्तलया, नयने=नेत्रयुगलम्, अन्यतः=अन्यस्यां दिशि, प्रेरयन्त्या-
ऽपि=स्फुटं पातयन्त्याऽपि, स्निग्धं=साभिलाषम्, यद्वीक्षितम्=यद् अवलोकितम्, तथा, नितम्बयोः=
कटिपश्चाद्भागयोः, गुरुतया=पृथुलत्वेन, विलासादिव=मामुद्दिश्य अङ्गक्रियादिषु वैशिष्ट्यं प्रदर्श्येव,
मन्दं=मन्थरं, यातं=गतम्, तथा मा गाः=गच्छ, इति=इत्थमुक्त्वा, उपरुद्धया=अनुरुद्धया, तया
शकुन्तलया, सखी=प्रियंवदा, यदपि तत्=यच्च तत्, सासूयम्=ईर्ष्यापूर्वकम्, यथा स्यात्तथा
उक्ता=अभिहिता, तत् सर्वम्=पूर्वोक्तगमनादिकम्, अहमेव परम् अनयनम्=आश्रयः, विषयो यस्य
तत्, मत्परायणम्=मदनुरागाविष्करणतत्परम्, किल=इति सम्भावनायाम्, अहो=आश्चर्यं, कामः=
मदनावेशोऽभिलाषः, स्वताम्=आत्मीयताम्, पश्यति=अवलोकयति (सम्भावयति)। अत्र 'कामः
स्वतां पश्यति' इति सामान्येन पूर्वविशेषस्य समर्थनाद् अर्थान्तरन्यासः, विलासादिव इति हेतुप्रेक्षा।
शकुन्तलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

भावार्थः—तया शकुन्तलया नयने अन्यतः पातयन्त्याऽपि यत् व्याजेन तारकां युग्मं
सञ्चार्य्यावलोकितम्, तथा नितम्बयोः गुरुतया मामुद्दिश्य अङ्गक्रियादिषु वैशिष्ट्यं प्रदर्श्येव यत् मन्दं
यातं, एवं मा गाः इति भाषमाणा सखी यया सासूयं अभिहिता तत् सर्वं मत्परायणमेवासीत्। अहो!
कामः आत्मीयतां स्वयमेव सम्भावयति ॥ २ ॥

क्योंकि—शकुन्तला ने अन्यत्र दृष्टिपात कर भी वस्तुतः हमें ही देखा था तथा
विलासभाव से हमें देखने के लिए झी मानो वह अपने नितम्ब भार से दबी हुई—सी मन्द-मन्द
चल रही थी। और जब उसकी सखी प्रियंवदा ने कहा—'मत जाओ' तब उसने ईर्ष्यापूर्वक
उसे झिड़ककर जो कुछ कहा था, वह सब मेरे लिए ही था। कितने आश्चर्य की बात है कि
काम पर-विषयक व्यापार को भी अपने ही लिए संमग्न लेता है ॥ २ ॥

For— "The affectionate way in which she looked even when directing her eyes away, the slow steps (slacken speed) she took owing to the heaviness of her buttocks as though through dalliance (amusing), also the indignant words she addressed to her friend when stopped by her with 'Do not go'— all that indeed had reference to me. Oh! every where a lover sees his own. (2)

विदूषकः—(तथा स्थित एव) भो महाराज! न मे हस्तो पसरति, ता वाआमेतेण जीआवइस्सं। जअदु जअदु भवं। [भो महाराज! न मे हस्तः प्रसरति, तत् वाचामात्रेण जापयिष्यामि। जयतु जयतु भवान्।]

राजा—(विलोक्य सस्मितम्) कुतोऽयं गात्रोपघातः।

विदूषकः—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सुकारणं पुच्छेसि। [कुत किल स्वयमक्षिणी आकुलीकृत्य अश्रुकारणं पृच्छसि।]

राजा—न खल्ववगच्छामि, भिन्नार्थमभिधीयताम्।

विदूषकः—जं वेदसो खुज्जस्स लीलां बिडंबेदि, तं किं अत्तणो पहावेण? अधवा णईवअस्स? [यद् वेतसः कुब्जस्य लीलां विडम्बयति, तत् किम् आत्मनः प्रभावेण? अथवा नदीवेगस्य?]

विदूषकः—(तथा स्थितः=अङ्गवैकल्यप्रदर्शनेन काष्ठदण्डमवलम्ब्य स्थित एव) भो महाराज! मे=मम, हस्तः=करः, न प्रसरति=प्रचलति (अङ्गवैकल्यत्वात् आशीर्वादप्रदानेऽपि असमर्थोऽहं हस्तमुद्यम्य इति भावः), तत्=तस्मात्, वाचामात्रेण=केवलेन वचसा, जापयिष्यामि=कथयिष्यामि। जयतु जयतु भवान्।

राजा—कुतः=कस्मात् कारणात्, अयं=दृश्यमानं, गात्रस्य=अङ्गस्य, उपघातः=वैकल्यम्?

विदूषकः—कुतः=कस्मात् कारणात्, किल=इति सम्भावनायां, स्वयम्=आत्मना एव, अक्षिणी=नयने, आकुली=व्याकुली, कृत्य=विधाय, अश्रुकारणं—अश्रुणः=बाष्पजलस्य, कारणं=हेतुम्, पृच्छसि? (त्वमेव ममाङ्गवैकल्ये हेतुरिति)।

राजा—न=नहि, खलु=इति निश्चयेन, अवगच्छामि=ज्ञानामि (तव वचनाशयमिति शेषः), (तस्मात्) भिन्नार्थम्—भिन्नः=उक्तादन्यः, अर्थः=तात्पर्यं, यस्य तत्=स्पष्टार्थकवचनम्, अभि-धीयताम्=कथ्यताम्।

विदूषक—(उसी प्रकार बैठे हुए) ओ महाराज! मेरा हाथ नहीं फैलता अतः वचनों से ही आपकी अभ्यर्थना करता हूँ। आपकी जय हो, जय हो।

राजा—यह अङ्गवैकल्य (जकड़न) कैसे हुआ?

विदूषक—कैसे क्या? स्वयं आँखों में अँगुली घुसेड़कर फिर आँसू आने का कारण पूछते हो?

राजा—मैं समझ नहीं पाया, जरा साफ-साफ कहिए।

विदूषक—बेंत जो कुबड़ेपन का प्रदर्शन करता है, क्या वह अपने मन से अथवा नदी के वेग के प्रभाव से?

Vidūṣaka—(Sitting as it is) O' king! My hands do not move. I greet you with victory only with words—May you be victorious, be victorious.

King—Where from came this breakdown of your limbs.

Vidūṣaka—Why indeed do you ask the cause of tears after having troubled the eyes yourself.

King—Really, I do not understand, please tell me clearly.

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम्।

विदूषकः—मम वि भवं। [ममापि भवान्।]

राजा—कथमिव ?

विदूषकः—युतं णाम एव्वं, जं तुए रज्जकज्जाइं उज्झिअ तादिसं अक्खलिदपदं पदेसं च वणचलवित्तिणा होदव्वं त्ति। किं एत्थ मंतीअदु? अहं उण बह्मणो पच्चहं सापदानुसरणेहिं संखोहिदसंधिवन्धणाणं अत्तणो अङ्गाणं अणीसोहि। ता पसीद मे, एक्काहंपि दाव विसमीअदु। [युक्तं नाम एवम्, यत् त्वया राजकार्याणि उज्झित्वा तादृशम् अस्खलितपदं प्रदेशञ्च वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति। किमत्र मन्थ्यताम्, अहं पुनर्ब्राह्मणः प्रत्यहं श्वापदानुसरणैः संक्षोभितसन्धिबन्धनानामङ्गानामनीशोऽस्मि। तत् प्रसीद मे, एकाहमपि तावद् विश्रम्यताम्।

विदूषकः—वेतसः=वानीरः इति प्रसिद्धो लताविशेषः (नदीतटारूढ इति शेषः), यत् कुब्जस्य=उन्नतपृष्ठस्य जनस्य, लीलां=क्रियाम्, विडम्बयति=अनुकरोति, तत्-कुब्जलीलाअनुकरणं, किम् आत्मनः प्रभावेण=निजशक्त्या? अथवा=उत्त, नदीवेगस्य=सरित्प्रवाहस्य?

राजा—तत्र=तस्मिन् विषये, नदीवेगः=सरित्प्रवाहः, कारणम्=हेतुः (नदीवेग एव वेतसं कुब्जं करोतीत्यर्थः)।

विदूषकः—भवान्=त्वमेव, ममापि गात्रोपघाते कारणम्।

राजा—कथमिव=कथमहं तव गात्रोपघाते कारणं भवामि?

विदूषकः—एवम्=उक्तप्रकारकं भवदाचरणम्, युक्तम्=उचितम्, नाम=इति सम्भावना-याम्, यत्=येन कारणेन, त्वया=भवता, राजकार्याणि=प्रशासनकार्याणि, उज्झित्वा=परित्यज्य, न स्खलितं=न प्रभ्रष्टं, पदं=पादविन्यासः, यस्मिन्=अस्खलितं, तादृशं प्रदेशं च=राजधानीञ्च, उज्झित्वा, त्वया=भवता, वनेचरस्य=सततं वनविहरणशीलस्य-व्याधादेः, वृत्तिरिव=मृगयारूप आजीव इव,

राजा—उसमें (बेंत को कुब्ज करने में) नदी का वेग ही कारण होता है।

विदूषक—उसी प्रकार मेरे अङ्ग-भङ्ग के कारण आप हैं।

राजा—कैसे ?

विदूषक—बस, यही तो बात है। क्योंकि आप राजकार्य और वैसा निरापद स्थान छोड़कर सर्वथा वनचारी-व्याध बन गये हैं। अब मैं आपके प्रश्न का क्या उत्तर दूँ (अर्थात् बिना उत्तर ही सब कुछ स्पष्ट है)। मैं ब्राह्मण होकर भी प्रतिदिन हिंस्र जीवों के पीछे दौड़ता हूँ, इससे मेरे सन्धिस्थान के सब बन्धन अपने-अपने स्थान से हट गये हैं और इसी के

Vidūṣaka—Dear! when the cane imitates the kubja (hump-backed or crooked) is that by its own power or by that of the current of the river.

King—The current of the river is the cause there.

Vidūṣaka—Mine also you (are the cause).

King—How do you say this?

Vidūṣaka—Thus having relinquished (to give up) your royal duties, you should, in such a dreary region, lead the life of a forester. Now what shall I reply to your question? Even being a

राजा—(आत्मगतम्) अयमेवमाह, ममापि कण्वसुतामनुस्मृत्य मृगयां प्रति निरुत्सुकं चेतः । तथाहि—

न नमयितुमधिज्यमुत्सहिष्ये धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।

सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः कृत इव लोचनकान्तिसंविभागः ॥ ३ ॥

वृत्तिः=मृगयारूपव्यापारः, यस्य तेन वनचरवृत्तिना, भवितव्यम्=अभूयत इति । अत्र= भवत्कृतप्रश्ने, किं मन्यताम्=मया उत्तरं प्रदीयताम् ? (स्वयमेव विचारसात्रेण ज्ञातव्यमस्ति सर्वम्), पुनः=पश्चात्, अहं ब्राह्मणः=विप्रः (ब्राह्मणो भूत्वापि इति भावः), प्रत्यहं=प्रतिदिनं, श्वभ्यः=कुक्कुरेभ्यः, आपदः येषां ते श्वापदाः=व्याघ्रादयः, तेषामनुसरणैः=अनुधावनैः, संक्षोभितानि=विशुभ्य चलितानि, सन्धिबन्धनानि=संयोगसन्धानस्थानानि, येषां संक्षोभितसन्धिबन्धनानाम्, अङ्गानाम्=अवयवानां, अनीशः=वहनसञ्चालनादावक्षमः, अस्मि । तत्=तस्मात्, मे=मयि, प्रसीद=कृपां कुरु, तावत्=तावत्कालपर्यन्तम्, एकाहमपि=दिवसमेकमात्रमपि, विश्रम्यताम्=विश्रामं कुरु ।

राजा—(आत्मगतम्=स्वमनसि) अयं=विदूषकः, एवम्=इत्थम्, आह=उक्तवान्, मम=दुष्यन्तस्यापि, कण्वसुताम्=शकुन्तलाम्, अनुस्मृत्य=मनसिकृत्य, मृगयां प्रति=निरीहपशुव्यापादने, निरुत्सुकं=विरक्तं, चेतः । तथाहि—

अन्वयः—अधिज्यं तथा आहितसायकम् इदं धनुः मृगेषु नमयितुं न उत्सहिष्ये यैः सहवसतिम् उपेत्य प्रियायाः लोचनकान्तिसंविभागः कृत इव ॥ ३ ॥

नेति । अध्यारूढा ज्या यस्मिन् तत् अधिज्यं=गुणयुक्तम्, तथा आहितः=संयोजितः, सायकः=बाणः, यस्मिन् तत् आहितसायकं=शरयुक्तम्, इदं=दृश्यमानम्, धनुः, मृगेषु=हरिणेषु (तान् लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः), नमयितुं=वक्रीकर्तुं (ज्याकर्षणेनेति यावत्), न उत्सहिष्ये=शक्ष्यामि ।

परिणामस्वरूप मैं अब अपने अङ्गों से कोई कार्य नहीं ले सकता । अतः अब मुझ पर कृपा कीजिये और कम-से-कम एक दिन तो विश्राम कर लीजिये ।

राजा—(मन में) यह इस प्रकार कह रहा है और इधर शकुन्तला का स्मरण करते रहने से मेरे मन में भी शिकार के प्रति उत्साह नहीं रहा है । क्योंकि—

धनुष पर प्रत्यञ्चा चढ़ी हुई है तथा उस पर बाण भी चढ़ाया हुआ है, फिर भी मैं उसे हरिणों पर चला नहीं पाता; क्योंकि इन्हो(मृगों) ने साथ रहने के कारण अपने नेत्र-सौन्दर्य का कुछ भाग मेरी प्रिया को भी बाँटकर दे दिया है ॥ ३ ॥

Brahmana regularly I follow the wild animals and thus the bandages of my joints are thoroughly loosened or shaken and as a result of it I am become no master of my limbs. Therefore be pleased with me, take rest just even for a day.

King—(To himself) He too speaks thus. My mind too is disinclined towards the chase, thinking of Kanva's daughter.

Why I am not able to bend this bow, strong and with the arrow fixed, against the deer, by whom instruction in beautiful glances was as though imparted to my beloved, having come to reside with her. (3)

विदूषकः—(राज्ञो मुखमवलोक्य) अतः भवं किंपि हिअए कदुअ मंतेदि, अरण्ये खलु मया रुदितम् । [अत्र भवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयति, अरण्ये खलु मया रुदितम् ।]

राजा—(सस्मितम्) अनतिक्रमणीयं सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—(सपरितोषम्) तेण हि तुमं चिरं जीव । (इत्युत्थातुमिच्छति) [तेन हि त्वं चिरं जीव ।]

(कस्मात्?) स्वयमेव उत्तरयति—यैः=मृगैः, सहवसतिम्=एकत्रवासम्, उपेत्य=प्राप्य, प्रियायाः=शकुन्तलायाः, लोचनयोः=नयनयोः, कान्तेः=शोभायाः, संविभागः=सम्यक् विभज्यार्पणं कृत इव । अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः, पुष्पिताग्रा वृत्तम् । अत्र च मृगलोचनमिव शकुन्तलालोचनं रमणीयम् इत्यनेन उपमालङ्कारोऽपि ध्वन्यते ॥ ३ ॥

भावार्थः—गुणयुक्तं शरयुक्तञ्च इदं धनुः मृगान् लक्ष्यीकृत्य ज्याकर्षणेन वक्रीकर्तुं न उत्सहिष्ये । यतः यैः सहवसतिं प्राप्य शकुन्तलायाः नयनयोः शोभायाः संविभागः कृत इव (प्रियाकृतसौहार्देषु विषयेषु मम सौहार्दकरणमेवोचितं न पुनस्तेषु हिंसेति भावः ।) ॥ ३ ॥

विदूषकः—(राज्ञः=दुष्यन्तस्य, मुखम्=आननम्, अवलोक्य=दृष्ट्वा) अत्र भवान्=माननीयस्त्वम्, किमपि=अकथनीयं, हृदये कृत्वा=चिन्तयित्वा, मन्त्रयति=भाषते, मया=विदूषकेण, खलु=इति निश्चयेन, रुदितम्=अश्रुपातनम्, कृतम्=विहितम् (अरण्यरोदनमिव मद्वचनं व्यर्थं जातम्) ।

राजा—(सस्मितम्=ईषद्हाससहितम्) सुहृदः=मित्रस्य, वाक्यम्=वचनम्, अनतिक्रमणीयम्=अलङ्घनीयम्, इति=अस्मात् कारणात्, स्थितोऽस्मि=मृगयाव्यापारात् निवर्त्याऽवस्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—(सपरितोषम्=सन्तोषसहितम्) तेन हि=मद्वचनपालनेनैव हेतुना, त्वम्=भवान्, चिरं जीव=चिरंजीवी भव इत्याशीर्वचनम् । (इति=एवमुक्त्वा, उत्थातुम्=गमनाय, इच्छति=उपक्रमते ।)

विदूषक—(राजा का मुख देखकर) न जाने आप मन में क्या विचारकर यह सब कह रहे हैं । (मैंने जो कहा वह सब तो व्यर्थ गया और यही जान पड़ता है कि मानो) मैंने अरण्यरोदन किया ।

राजा—(हँसकर) मित्र की बात टाली नहीं जा सकती अतः मैं शिकार से विरत होकर यहीं ठहरता हूँ ।

विदूषक—(सन्तोषपूर्वक) यदि ऐसा है तो आप चिरंजीवी हों । (उठना चाहता है)

Vidūṣaka—(Looking at the king's face) Considering some thing in your mind your majesty is deliberating. I did the crying in the wilderness.

King—(With a smile) What else? I am at a stop, because I can not transgress the words of my friend.

Vidūṣaka—(With satisfaction) If so, may you live long. (Desires to go)

राजा—तिष्ठ, शृणु मे सावशेषं वचः ।

विदूषकः—आणवेदु भवं । [आज्ञापयतु भवान् ।]

राजा—विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं मोदअखज्जिआए ? [किं मोदकखादिकायाम् ?]

राजा—यद् वक्ष्यामि ।

विदूषकः—गृहीदो क्खणो । [गृहीतः क्षणः ।]

राजा—कः कोऽत्र भोः !

दौवारिकः—(प्रविश्य) आणवेदु भट्टा । [आज्ञापयतु भर्ता ।]

राजा—तिष्ठ=स्थिरो भव, मे=मम, सावशेषं=शेषपर्यन्तम्, वचः, शृणु=आकर्णय ।

विदूषकः—आज्ञापयतु भवान्=कथयतु सावशेषवचः ।

राजा—विश्रान्तेन=मृगयाव्यापारात् कृतश्रमापनोदनेन, भवता=त्वया, मम=दुष्यन्तस्य, अन्यस्मिन्=मृगयेतरकार्ये, अनायासे=विना परिश्रमेण साध्ये, कर्मणि=कार्ये, सहायेन=सहायकत्वेन, भवितव्यम् ।

विदूषकः—किम्, मोदकं=मिष्ठानं (लड्डू) इति नाम्ना प्रसिद्धम्, तस्य खादिकायां=भक्षणे ?

राजा—यद् वक्ष्यामि=यद् कथयामि, तत्रभवता सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—क्षणः=श्रवणावसरः, गृहीतः=अवलम्बितः (भवदीयकथनसमाप्तिपर्यन्तं स्थितोऽस्मि इति तात्पर्यम्) ।

राजा—भो=इति अनिर्दिष्टपरिजनाह्वाने, अत्र कः कः=परिजनः वर्तते ?

राजा—रुको और मेरे पूरे कथन को सुनो ।

विदूषक—आज्ञा दीजिए श्रीमन् !

राजा—विश्राम कर लेने के पश्चात् तुम्हें मुझे अनायास सिद्ध होने योग्य कार्य में सहायता देनी चाहिए ।

विदूषक—क्या लड्डू खाने के काम में ?

राजा—जो (काम) मैं बताने जा रहा हूँ ।

विदूषक—मैं वह काम बताने के लिए आपको अवसर देता हूँ ।

राजा—अरे ! यहाँ (द्वार पर) कौन है ?

द्वारपाल—(प्रवेशकर) महाराज आज्ञा दें ।

King—Dear, stay, my say is not complete.

Vidūṣaka—Let your majesty command.

King—When rested, you should be my help-mate in one of my affairs and requiring no exertion (of any kind).

Vidūṣaka—Is it in eating sweet meats?

King—In what I shall tell you.

Vidūṣaka—I am giving you a chance to tell that one.

King—Hallo, who is here (at the gate)?

Door-keeper—(*Entering*) May your majesty command.

राजा—रैवतक ! सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तह । (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह प्रविश्य) एदु एदु अज्जो । एस आलावदिण्णकण्णो भट्टा इधज्जेव चिट्ठदि, उवसप्पदु णं अज्जो । तथा । [एतु एतु आर्यः । एष आलापदत्तकर्णः भर्ता इह एव तिष्ठति, उपसर्पतु एनमार्यः ।]

सेनापतिः—(राजानमवलोक्य स्वगतम्) दृष्टदोषापि मृगया स्वामिनि केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः—

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरवर्ष्मा
रविकिरणसहिष्णुः स्वेदलेशैरभिन्नः ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्त्ति ॥ ४ ॥

दौवारिकः—(प्रविश्य=कक्षे आगत्य) भर्ता=प्रभुः, आज्ञापयतु ।

राजा—रैवतक ! तावद् सेनापतिः=सेनाध्यक्षः, आहूयताम्=आकारय ।

दौवारिकः—तथा=यथाऽऽज्ञापयति भर्ता । (इति=एवमुक्त्वा, निष्क्रम्य=बहिः गत्वा, सेनापतिना=सेनाध्यक्षेण सह, प्रविश्य=प्रवेशं विधाय) आर्यः=प्रभुः मान्यः, एतु एतु=प्रविशतु प्रविशतु । एषः=दृश्यमानः, भर्ता=प्रभुः, राजा इत्यर्थः, आलापे=आवयोः कथोपकथने, सम्भाषणे=दत्तौ कर्णौ येन स आलापदत्तकर्णः, इहैव=अत्रैव, तिष्ठति=विद्यते । आर्यः=भवान्, एनं=भर्तारम्, उपसर्पतु=पार्श्वे गच्छतु ।

सेनापतिः—(राजानं=दुष्यन्तम्, अवलोक्य=दृष्ट्वा, स्वगतम्=मनसि) दृष्टः=प्रत्यक्षतया-ऽवलोकितः (अनुभूतः), दोषः=दुष्प्रभावः, यस्याः सा दुष्टदोषा, अपि, मृगया=पशुवधरूपा हिंसा, स्वामिनि=राजनि, केवलं=एकमात्रम्, गुणायैव=गुणसम्पादनार्थमेव, संवृत्ता=जाता । तथाहि, देवः=राजा—

राजा—रैवतक ! सेनापति को बुला लाओ ।

द्वारपाल—जो आज्ञा (जाकर, सेनापति के साथ प्रविष्ट होकर) आईए आईए श्रीमान् ! हमलोगों की बातों में कान लगाये हुए महाराज यहीं विराजमान हैं, आप इनके पास पहुँचिए ।

सेनापति—(राजा को देखकर मन में) यद्यपि मृगया में दोष-ही-दोष हैं तथापि वह स्वामी के लिए गुणरूपा ही सिद्ध हो रही है । क्योंकि—

निरन्तर धनुष की डोरी खींचने से महाराज का शरीर कठिन हो गया है, (शरीर में)

King—Raivātaka! let the general be summoned.

Door-Keeper—As you command your majesty. (going and entering again with the general) Come! come! your honour! Here is his majesty, with his ears fixed to our conversation. Let your honour approach.

General—(Looking at the king, to himself) Though the chase have so many defects, yet it proved only an advantage in our lord. For his majesty—

(उपगम्य) जयतु जयतु स्वामी। स्वामिन्! गृहीतश्चापदमरण्यम्, तत् किमन्य-
त्रवस्थीयते?

अन्वयः—अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरवर्ष्मा (अत एव) रविकिरणसहिष्णुः स्वेदलेशैः
अभिन्नः, (तेन हि) गिरिचरः नागः इव अपचितम् अपि व्यायतत्वाद् अलक्ष्यं प्राणसारं गात्रं
बिभर्ति ॥ ४ ॥

अनवरतेति। अनवरतः=सततं, यद् धनुषः ज्यायाः=मौर्व्याः, आस्फालनं=कर्षणं, तेन
क्रूरं=कठिनं, वर्ष्म=शरीरं, यस्य अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरवर्ष्मा, (अत एव) रविकिरणान्=
सौररश्मीन्, सहिष्णुः=सोढा, रविकिरणसहिष्णुः=आतपेऽप्यक्लान्तः, स्वेदलेशैः=घर्मजलकणैः,
अभिन्नः=अविशिष्टः (श्रमजयी इति भावः), (तेन हि) गिरौ चरतीति गिरिचरः=पार्वतीयः, नागः=
हस्तीव, अपचितम्=क्षीणम्, अपि, व्यायतत्वात्=परिच्छेदावृतत्वेन विशालत्वदृश्यमानत्वात्
(गजपक्षे-दीर्घत्वात्), अलक्ष्यम्=अदृश्यम्, तथा प्राणः=बलमेव, सारः=स्थिरांशः, यस्मिन् तत्
प्राणसारं=बलवत्तरं, गात्रम्=शरीरं, बिभर्ति=वहति। अत्र अलङ्कारः श्लेषोपमा परिकरश्च। मालिनी
नाम वृत्तम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—यद्यपि मृगया दृष्टदोषैव भवति परन्तु अस्माकं राजनि अनवरतज्यास्फालन-
कठिनकायतया सौरतापसहिष्णुतया च प्रभूतेऽपि शरीरव्यापारे स्वेदानातुरिततया घातुकजन्तुसामान्ये-
भ्योऽपि अविपन्नतया गुणायैव नितरां भवति ॥ ४ ॥

(उपगम्य=उत्प्रेत्य, राज्ञोऽन्तिकं प्राप्य) जयतु जयतु स्वामी! इत्याद्याचारसम्पादनेन
स्वोपस्थितिं सूचयति। स्वामिन्! गृहीतः=अवगतः, श्चापदाः=व्याघ्रादिहिंस्रजन्तवः, यस्मिन् तत्
श्चापदम्, अरण्यम्=काननम् (तथा च वनस्य कस्मिन् भागे हरिणाश्चरन्ति कुत्र च व्याघ्रादि जन्तवः
आतप (धूप) सहन करने की शक्ति आ गई है। (अब) वे पसीना आ जाने पर व्याकुल नहीं
होते। यद्यपि इनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग क्षीण हो गये हैं, वस्त्रादि धारण करने पर भी इन्हें मोटा नहीं
कहा जा सकता तथापि ये बलवान् पर्वतीय हाथी की भाँति केवल बलवान् शरीर धारण किये
हुए हैं ॥ ४ ॥

(पास में जाकर)—स्वामी की जय हो, जय हो। वन में मृगों एव हिंस्र जन्तुओं के
आवास का पता कर लिया गया है। अब इसके पश्चात् क्या आपका अन्यत्र ठहरने का विचार
है।

Like a mountain-roaring elephant, possesses a body, where
fore-part is hardened by the incessant friction of the bow-string,
which can stand the rays of the sun and is not affected by the
slightest fatigue, which, though reduced in bulk, is not noticeable
owing to its muscular development and which is the very essence
of strength. (4)

(Approaching) May your majesty be victorious. The forest
has its beasts of prey hemmed in. Why does your majesty stay in
another place?

राजा—भद्रसेन! मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन।

सेनापतिः—(जनान्तिकम्) सखे! माधव्य! स्थिरप्रतिज्ञो भव, अहं तावत् स्वामिन्श्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये। (प्रकाशम्) देव! प्रलपत्येष वैधेयः, ननु प्रभुरेव निदर्शनम्। पश्यतु देवः—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः,
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः।

सन्ति तत्सर्वं सम्यगवगतमस्माभिरिति भावार्थः), किम् अन्यत्र=इतो भिन्नम् अपरस्थानम्, अवस्थीयते=निवासः क्रियते।

राजा—भद्रसेन! (भद्राः=क्षेमकारिण्यः, सेना यस्य सः तथोक्तस्तत्सम्बोधने भद्रसेन इति) मृगयाम्=आखेटम्, अपवदति=निन्दतीति मृगयापवादी, तेन मृगयापवादिना=मृगयाद्वेषिणा, माधव्येन=विदूषकेन, मन्दः=शिथिलीकृतः, उत्साहः=उद्यमः, यस्य सः तथाभूतः मन्दीकृतोत्साहः, अस्मि=विहीतोऽस्मि।

सेनापतिः—(जनान्तिकम्=विदूषकस्य कर्णे), सखे माधव्य! =मित्र माधव्य! स्थिर-प्रतिज्ञः=दृढनिश्चयः, अहं तावत्=तावत्कालपर्यन्तम्, स्वामिनः=राज्ञः दुष्यन्तस्य, चित्तवृत्तिम्=हृदयगतभावम्, अनुवर्त्तिष्ये=अनुसरिष्यामि। (प्रकाशम्) देव!=स्वामिन्! एष वैधेयः=मूढः, प्रलपति=उन्मत्त इव निरर्थकं वक्ति। ननु=इति दृढामन्त्रणे, प्रभुरेव=भवानेव, निदर्शनम्=प्रमाणम् (मृगयाया गुणत्वे दृष्टान्तः)। देवः=भवान्, पश्यतु=विचारयतु।

अन्वय—वपुः मेदश्छेदकृशोदरम् अत एव लघु अत एव च उत्साहयोग्यं भवति। (अपि च) सत्त्वानां भयक्रोधयोः विकृतिमत् चित्तं लक्ष्यते। चले लक्ष्ये यद् इषवः सिध्यन्ति स च धन्विनाम् उत्कर्षः, अत एव मृगयां मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति। ईदृक् विनोदः कुतः ॥ ५ ॥

मेदरिति। वपुः=शरीरम्, मेदसः=वसायाः, छेदेन=ह्रासेन, कृशं=क्षीणम्, उदरं यत्र तत्

राजा—भद्रसेन! शिकारद्वेषी माधव्य ने हमारा शिकार करने का उत्साह मन्द कर दिया है।

सेनापति—(विदूषक के कान में) मित्र माधव्य! तुम अपनी प्रतिज्ञा पर जमे रहो, मैं स्वामी की चित्तवृत्ति का अनुसरण करता हूँ। (प्रकट) महाराज! यह मूर्ख यूँ ही बक रहा है। वस्तुतः मृगया के सम्बन्ध में (अर्थात् वह अच्छी वस्तु है या बुरी) स्वामी ही प्रमाण हैं। आप ही देखिए—

शिकार खेलने से चर्बी नष्ट होकर पेट सिकुड़ जाता है, शरीर हलका और फुर्तीला बनता है, भय और क्रोध पर वन्य जीवों की चेष्टाओं का ज्ञान हो जाता है। भागते हुए पशुओं

King—Madhavya, who denounces the chase, had dulled my enthusiasm.

General—(Aside) Dear! Be of firm opposition. As for me, I shall follow the inclination of my master's mind. (Aloud) Let this fool prattling. Why your majesty himself is an illustration here.

The body, with its belly thinned from reduction of fat. It becomes light and capable of exertion, the mind of the beasts, as

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले,

मिथ्या हि व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग् विनोदः कुतः ॥ ५ ॥

विदूषकः—(सरोषम्) अवेहि रे उच्छाहहेतुअ! अत्तभवं पइदिं आवण्णो, तुमं दाव दासीए पुत्तो अडइदो अडइं आहिंडंतो जाव सिआलमिअलोलुअस्स कस्स वि जिण्णरिच्छस्स मुहे णिवडिदो होहि। [अपेहि रे उत्साहहेतुक! अत्रभवान् प्रकृतिमापन्नः, त्वं तावद् दास्याः पुत्रः अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः यावत् शृगालमृगलोलुपस्य कस्यापि जीर्णऋक्षस्य मुखे निपतितो भव।]

मेदश्छेदकशोदरम्, अतएव लघु=भारहीनं सत्, अत एव च उत्साहयोग्यम्=सर्वकर्मक्षमम्, भवति। (अपि च) सत्त्वानां=प्राणिनां, मृगव्याघ्रादीनाम्, भयक्रोधयोः=भयक्रोधपरकभावविशेषयोः, विकृतिर्विद्यते यस्मिस्तत् विकृतिमत्=विकारग्रस्तम्, चित्तं=चेतः, लक्ष्यते=चेष्टाविशेषदर्शनेना-वबुध्यते (अत एव रणाङ्गणे महती सुविधा अरिभावभङ्गिमापरिज्ञाने भवति)। चले=चञ्चले, लक्ष्ये=शरव्ये, यद् इषवः=शराः, सिध्यन्ति=कृतकार्या (सफलाः) भवन्ति, स च धन्विनां=धानुष्काणाम्, उत्कर्षः=प्राधान्यं (निपुणताव्यञ्जकं) भवति। अत एव मृगयाम्=आखेटकम्, मिथ्या हि=मुधैव (वृथैव), व्यसनम्=दोषोत्पादकम्, वदन्ति=कथयन्ति (स्मृतिकाराः इति शेषः), ईदृक्=ईदृशः, विनोदः=प्रमोदः, कुतः=मृगयातिरिक्तात् कस्माद् व्यापारादुत्पद्यते (अत एव एष वैधेयो माधव्य उन्मत्तवत् मृगयाविषये किमपि किमपि प्रलपति)। अत्र मृगयाया व्यसनत्वस्य मिथ्यात्वं प्रति नानाकरणाभिधानात् समुच्चयालङ्कारः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—आखेटकस्य गुणानुदघाटयन् भद्रसेनः कथयति यत्—मृगयाव्यापारेण शरीरमुत्साहयोग्यं सर्वकार्यार्थसाधकञ्च भवति। उदरं वसायाः हासेन क्षीणं भवति। वन्यसत्त्वानां चेष्टाविशेषदर्शने सक्षमं विदधाति मृगयाशीलं मृगया, अत एव समराङ्गणे अरिभावभङ्गिमापरिज्ञाने सुविधा जायते। चञ्चले लक्ष्ये प्रक्षिता बाणाः मृगयाशीलं कुशलं लक्ष्यभिद् कुर्वन्ति। अत एव मृगयां वृथैव दोषोत्पादकं कथयन्ति स्मृतिकाराः। कथम्? ईदृशः प्रमोदः मृगयातिरिक्तं कस्मात् व्यापारात् उत्पद्यते? ॥ ५ ॥

विदूषकः—(सरोषम्=सकोपम्) रे=भो, उत्साहे हेतुरेव हेतुकस्तत्सम्बोधने=उत्साह-हेतुक=राजः उत्साहकर्ता इति भावः, अपेहि=अपसर, दूरं गच्छ। अत्रभवान्=मान्यो महाराजः, का शिकार करने से निशान सिद्ध हो जाता है जिससे धनुर्धारी की विशेषता परिलक्षित होती है। इन सब विशेषताओं को परिलक्षित करते हुए—मृगया को जो व्यसन बताया गया है वह उचित नहीं है। वस्तुतः इससे बढ़कर आनन्द-प्राप्ति का साधन दूसरा नहीं है ॥ ५ ॥

विदूषक—(क्रोधपूर्वक) ओ उत्साह बढ़ाने वाले! जा भाग, महाराज प्रकृतिस्थ हो चुके हैं। तू दासीपुत्र एक वन से दूसरे वन में घूमता हुआ सियार या हरिण के लोभी किसी बूढ़े रीछ के मुख में जा पड़।

affected in fright and anger is noticed. Moreover this is the glory of archers when their arrows are successful on the moving target, falsely indeed do they call the chase a vice. Where one can have such diversion. (5)

Vidūṣaka (Jester)—Get away O'cause of ardour (one who

राजा—सेनापते! आश्रमसन्निकर्षे स्थितोऽस्मीति वचनं ते नाभिनन्दामि। अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं,
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले,
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ६ ॥

प्रकृतिमापन्नः=स्वभावं सम्प्राप्तः, तावत्=त्वम्, दास्याः पुत्रः=नीचः, अटवीतोऽटवीम्=वनाद्वनम्, आहिण्डमानः=परिभ्राम्यन्, यावत् शृगालमृगलोलुपस्य=लुब्धस्य, कस्यापि, जीर्णऋक्षस्य=वृद्ध-भल्लूकस्य, मुखे=आनने, पतितो भव।

राजा—सेनापते=भद्रसेन! आश्रमस्य=तपोवनस्य, सन्निकर्षे=पार्श्वे, स्थितोऽस्मि=वर्ते, इति=अस्मात्, ते=तव, वचनम्=वाक्यम्, नाभिनन्दामि=न प्रशंसामि। (आश्रमसन्निधौ अवस्थानेन तत्रत्यानां प्राणिनां हननस्यैकान्ततोऽन्याय्यत्वाद्)। अद्य=इदानीम्, तावत् (अद्य तावत् इत्यस्य निम्नश्लोकीयक्रियाभिः साकमन्वयः)।—

अन्वयः—महिषाः शृङ्गैः मुहुः ताडितं निपानसलिलं गाहन्ताम्, मृगकुलं छायाबद्ध-कदम्बकं रोमन्थम् अभ्यस्यतु, वराहपतिभिः विश्रब्धैः पल्वले मुस्ताक्षतिः क्रियतां तथा इदमस्मद्धनुश्च शिथिलज्याबन्धं विश्रामं लभताम् ॥ ६ ॥

गाहन्तामिति। महिषाः=लुलायाः, शृङ्गैः=विषाणैः, मुहुः=वारंवारम्, ताडितम्=आहतम्, निपानस्य=जलाशयस्य, सलिलम्=जलम्, गाहन्ताम्=आलोडयन्तु, मृगकुलं=हरिणवृन्दम्, छायासु=अनातपेषु, बद्धं=रचितं, कदम्बकम्=संहितभावः, येन तत् छायाबद्धकदम्बकम्, रोमन्थम्=चर्वितचर्वणम्, अभ्यस्यतु=पौनःपुन्येनानुतिष्ठतु, वराहाणां=वन्यशूकराणां, पतिभिः=नाथैः, वराह-पतिभिः, विश्रब्धैः=विश्वस्तैः, पल्वले=क्षुद्रजलाशये, मुस्तानां=तदाख्यतृणविशेषाणाम्, क्षतिः=

राजा—सेनापति! मैं इस समय आश्रम में हूँ अतः तुम्हारे कथन की सराहना नहीं कर सकता।

आज भैसे अपने सींगों से मथे हुए सरोवर के जल में स्नान करें। मृगसमूह किसी वृक्ष की सघन छाया में बैठकर जुगाली करें। बनैले सूअर विश्वस्त होकर छोटे-छोटे तालाबों के मोथे खाएँ और यह ढीली प्रत्यञ्चा वाला मेरा धनुष भी विश्राम करे ॥ ६ ॥

encourages to exertion)! His majesty has returned to his natural state. As for you, you will, wandering from forest to forest, fall into the mouth of some bear, greedy after some deer or jackal.

King—General! As we have encamped nearby this hermitage. Hence I do not approve of your words. Today, then,

Let the buffaloes plunge into the water of tanks, struck repeatedly with their horns; let the herd of deer, forming groups in the shade, chew cuds; let the boars dig up the Musta grass at ease in the pool, and let this bow of ours obtain rest, with the grip of the string loose. (6)

सेनापतिः—यथा प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—तेन हि निवर्तय पुरोगतान् धनुर्ग्राहिणः । यथा च मे सैनिकास्तपोवनं नाभिरुन्धन्ति दूरात् परिहरन्ति च, तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला अपि सूर्यकान्तास्ते हान्यतेजोऽभिभवाद्दहन्ति ॥ ७ ॥

मूलोत्पाटनेन ध्वंसः, क्रियताम्, तथा इदम् अस्मद्भुक्ष, शिथिलः=एकोटेरवमोचनाच्छि-
थिलीभूतः, ज्यायाः=मौर्व्याः, बन्धः=अन्यकोटिबन्धनं, यस्य तत् शिथिलज्याबन्धम्, विश्रामं=
विश्रान्तिम्, लभताम्=निर्व्यापारं तिष्ठतु । अत्र स्वभावोक्तिरतिशयोक्तिश्चालङ्कारौ । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अद्य तावत् महिषाः विषाणैः मुहुस्ताडितं जलाशयसलिलं प्रविशन्तु
आलोडयन्तु वा । मृगकुलं छायाबद्धकदम्बकं रोमन्थम् अभ्यस्यतु । विश्रब्धेः वराहपतिभिः पल्लवे
मुस्तानां मूलोत्पाटनेन ध्वंसः क्रियताम् तथा इदमस्मद्भुक्ष शिथिलज्याबन्धनं भूत्वा विश्रान्तिं
लभताम् ॥ ६ ॥

सेनापतिः—यथा=येन प्रकारेण, प्रभवति तच्छीलः प्रभविष्णुस्तस्मै प्रभविष्णवे=
प्रभुत्वशीलाय (भवते), रोचते तथैवास्तु ।

राजा—तेन हि=यद्येवं तर्हि (विश्रान्तेर्भवतोऽप्यभिलषितत्वेनैव), पुरः=अग्रे, गतान्=
प्रस्थितान्, धनुर्ग्राहिणः=धानुष्कान्, निवर्तय=प्रत्यावर्तय, च=एवं, यथा=येनोपायेन, मे=मम,
सैनिकाः, तपोवनं नाभिरुन्धन्ति=नो परिपीडयन्ति, च दूरात्=दूरत एव, परिहरन्ति=परित्यजन्ति,
तथा=तेनैव प्रकारेण, निषेद्धव्याः=प्रतिषेधनीयाः । पश्य—

अन्वयः—शमप्रधानेषु तपोवनेषु गूढं हि दाहात्मकं तेजः अस्ति, हि स्पर्शानुकूलाः ते
सूर्यकान्ताः अन्यतेजोऽभिभवाद्दहन्ति ॥ ७ ॥

शमेति । शमः=शान्तिरेव, प्रधानं=मुख्यं, येषु तेषु शमप्रधानेषु तपोवनेषु=मुनिषु, गूढं
हि=प्रच्छन्नमेव, दाहः=भस्मीकरणम्, आत्मा=स्वरूपं, यस्य तत् दाहात्मकम्, तेजः=ब्रह्मवर्चसम्,

सेनापति—जैसी प्रतापी प्रभु की इच्छा ।

राजा—तो फिर आगे जाने वाले धनुर्धारियों को लौटा लो और जैसे मेरे सैनिक इस
तपोवन को न घेरें, दूर ही रहें, उस प्रकार उन्हें मना कर दो । देखो—

इस शान्ति-प्रधान तपोधनों (मुनियों) में एक प्रकार का गुप्त दाहक तेज छिपा रहता
है । जैसे सूर्यकान्त मणि सामान्य रूप में स्पर्श योग्य होती है परन्तु सूर्य का स्पर्श पाते ही

General—As it pleases your majesty.

King—Well, then, recall the archers, that have gone ahead.
My soldiers should be so warned that they do not disturb the
penance grove. See—

In Predominantly peaceful ascetics in whom quietism is
predominant, there indeed lies hidden consuming lustre. Like sun-
gems, delightful to touch, (they) emit (to give out) that lustre
through aggression of other lustres. (7)

सेनापतिः—यथाज्ञापयति स्वामी ।

विदूषकः—भो उच्छाहहेतुक! निष्क्रम निष्क्रम । [भो उत्साहहेतुक! निष्क्रम निष्क्रम ।]

(सेनापतिर्निष्क्रान्तः)

राजा—(परिजनानवलोक्य) मृगयावेशमपनयन्तु भवन्तः । रैवतक! त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु ।

रैवतकः—जं महाराओ आणवेदि । [यत् महाराज आज्ञापयति ।]

(इति निष्क्रान्तः ।)

अस्ति । हि=तथाहि, स्पर्शे=स्पर्शनविषये, अनुकूलाः=प्रच्छन्नतेजस्कत्वेन सुखदायिनोऽपि, ते=विख्याताः, सूर्यकान्ताः=स्वाभिधानप्रसिद्धाः मणिविशेषाः, अन्येन तेजसा=सूर्यतेजसा, अभि-भवात्=समाक्रमणात् (स्पर्शेन) दहन्ति । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः, उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—सूर्यकान्तमणयः प्रच्छन्नतेजस्कतया स्पर्शसहा अपि यथा सूर्यतापस्पर्शेन अन्तर्निगूढं तेज उद्दीर्य दहनक्षमा भवन्ति तद्वत्तपोधनानि शान्तिबहुलान्यपि केषाञ्चिदविनीतानां समाकर्षणेन अचिरादेव तापसमुखेन तेज उद्दीर्य अपकारिणं भस्मसात् कुर्वन्त्येव ॥ ७ ॥

सेनापति—यथाऽऽज्ञापयति स्वामी=यथा प्रभोः निदेशः तथा करोमि ।

विदूषकः—भो उत्साहहेतुक—उत्साहे कुत्सितो हेतुरिति उत्साहहेतुकस्तत्सम्बोधने भो उत्साहहेतुक=मृगयाव्यापारे राज्ञ उत्साहोत्पादक ! निष्क्रम=निष्क्रम=अपगच्छ, वीप्सायां द्विर्वचनम् ।

(सेनापतिर्निष्क्रान्तः=रङ्गाद् बहिर्गतः)

राजा—(परिजनान्=स्वसेवकान् सैनिकादिभृत्यवर्गान् वा, अवलोक्य=दृष्ट्वा) भवन्तः=यूयम्, मृगयोचितवेशो मृगयावेशस्तं मृगयावेशं=मृगयोचितवेशं, अपनयन्तु=परित्यजन्तु । रैवतक!=दौवारिक ! त्वमपि, स्वस्य=आत्मनः, नियोगम्=अधिकारम्, स्वनियोगम्, अशून्यं=पूर्णं कुरु (पूर्ववद् द्वारं पालयेत्यर्थः) ।

जलाने लगती है (वैसे ही किसी प्रकार की दुष्टता या अवज्ञा का स्पर्श पाते ही इन तपोवनों का ब्रह्मतेज अपराधी को जला डालने के लिए मुखर हो उठता है ।) ॥ ७ ॥

सेनापति—स्वामी की जैसी आज्ञा ।

विदूषक—ओ उत्साह बढ़ाने के कारण ! चल निकल । (सेनापति का प्रस्थान)

राजा—(अपने सेवकों को देखकर) आप लोग भी शिकारी-वेश त्याग दें ।

रैवतक ! तू भी अनी नौकरी पर जा ।

रैवतक—जो महाराज की आज्ञा (चला जाता है) ।

General—As your majesty commands.

Jester—A way with you, o' cause of ardour.

(The general exits)

King—(Looking at his attendants) Let you take off your hunting suits. Raivātaka you too occupy your post.

Raivātaka (Door-keeper)—As your majesty commands. (Exeunt)

विदूषकः—किदं भअदा संपदं णिम्मक्खिअं, ता इमस्मि पादवच्छाआविरइद-
विदाण-सणाहे सिलाअले उवविसदु भवं; जाव अहंपि सुहासीनो होमि। [कृतं भवता
साम्प्रतं निर्म्मक्षिकम्, तदस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु भवान्;
यावदहमपि सुखासीनो भवामि।]

राजा—गच्छाग्रतः।

विदूषकः—एदु एदु भवं। [एतु एतु भवान्।]

(उभौ परिक्रम्योपविष्टौ।)

राजा—सखे माधव्य! अनाप्तचक्षुःफलोऽसि, येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम्।

रैवतक—यत् महाराज आज्ञापयति=यथा भवानादिशति। (निष्क्रान्तः)

विदूषकः—साम्प्रतम्=इदानीम्, भवता=त्वया, मक्षिकाणामभावो निर्म्मक्षिकम्=जन-
राहित्यम्, कृतं विहितम्। तत्=तस्मात्, अस्मिन्=दृश्यमाने, पादपानां=वृक्षाणाम्, छायाभिर्वि-
रचितं=विहितं, यद्वितानं=वस्त्राच्छादनं (चन्दोवा इति भाषायाम्), तत्सनाथे=तत्सहिते, पाद-
पच्छायाविरचितवितानसनाथे=वृक्षच्छायात्मकवस्त्राच्छादनच्छादिते, शिलातले=प्रस्तरतलप्रदेशे,
उपविशतु=निषीदतु, भवान्=त्वमिति। यावत् अहमपि, सुखासीनः=सुखोपविष्टः, भवामि।

राजा—अग्रतः=पुरतः, गच्छ=याहि (मार्गं प्रदर्शय इत्याशयः)।

विदूषकः—एतु एतु=मत्पृष्ठत आगच्छतु (मामनुसरतु), भवान्=त्वम्।

(उभौ=राजा विदूषकश्चेति द्वौ, परिक्रम्य=पारिक्रमणं निरूप्य, उपविष्टौ।)

राजा—सखे माधव्य! न आप्तम् अनाप्तम्=अलब्धं, चक्षुषोः=नयनयोः, फलं=लाभं
(कमनीयवस्तुदर्शनात्मकं लाभं), येनासौ अनाप्तचक्षुफलः=चक्षुःफलं न लब्धवान् असि, येन=
हेतुना, द्रष्टव्यानां=दर्शनयोग्यानां वस्तूनां मध्ये, परं=श्रेष्ठं (वस्तु द्रव्यं वा), न दृष्टम्=नावलोकितम्।

विदूषक—आपने अब इस स्थान को मक्षिकाशून्य (जनशून्य) बना दिया है। अतः
आप वृक्षों की छाया से निर्मित चन्दोवे से सनाथ (अलंकृत) इस चट्टान पर बिराजिए। जब
तक मैं भी सुखपूर्वक (इस पर) बैठता हूँ।

राजा—आगे-आगे चलो (मार्ग दिखाओ)।

विदूषक—आप भी आइए-आइए। (दोनों घूमकर बैठते हैं।)

राजा—मित्र माधव्य! तुम्हें नेत्रों का फल प्राप्त नहीं हुआ है, क्योंकि तुमने दर्शनीय
वस्तुओं में से उत्तम वस्तु नहीं देखी।

Jester—You have shooed away even the flies. Now, your
honour may sit (rest) on this rocky seat under the tent or canopy
made of shade of trees. So that I too shall comfortably sit.

King—Go ahead.

Jester—May your majesty come. (Both go round and sit)

King—Friend! Madhavya! You have not achieved the fruit
of your eyes, since what deserves to be seen has not been seen by
you.

विदूषकः—णं भवं ज्ञेयं मे अगदो वदति । [ननु भवानेव मे अग्रतो वर्तते ।]

राजा—सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति । अहन्तु तामेवाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः—(स्वगतम्) भोदु, ण से प्पस्सअं वड्डइस्सं । (प्रकाशम्) भो ! जइ सा तवस्सिकण्णआ अणभत्थणीआ, ता किं ताए दिट्ठिआए । [भवतु, नास्य प्रश्रयं वर्द्धयिष्यामि । भो ! यदि सा तपस्विकन्या अनभ्यर्थनीयाः, तत् किं तथा दृष्ट्या ?]

राजा—धिङ्मूर्ख !

निवारितनिमेषाभिर्नेत्रपङ्क्तिभिरुन्मुखः ।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥ ८ ॥

विदूषकः—ननु=इति सम्बोधने, भवानेव=द्रष्टव्यतम् इत्यर्थः, मे=मम, अग्रतः=सम्मुखे, वर्तते=तिष्ठति (द्रष्टव्याग्रगण्यस्य भवतो मत्सम्मुखवर्तित्वात् कथं वा मया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम् ?)

राजा—सर्वः खलु=समस्त एव जनः, आत्मानं=स्वं निजप्रेमपात्रं वा, कान्तं=सुन्दरम्, पश्यति=विजानाति । अहन्तु=अहं पुनः, आश्रमस्य=तपोवनस्य, ललामभूतां=भूषणस्वरूपाम्, (ताम्) शकुन्तलां=कण्वदुहिताम्, अधिकृत्य=आश्रित्य, ब्रवीमि=द्रष्टव्यानां परमिति वच्मि ।

विदूषकः—(स्वगतम्=स्वमनसि) भवतु=द्रष्टव्यानां परं शकुन्तलेति शेषः । अस्य=दुष्यन्तस्य, प्रश्रयं=प्रणयातिशयम् (शकुन्तलाविषयक-अनुरागम्), न वर्द्धयिष्यामि=न पोषयामि (अनुकूलवचनप्रयोगेनेति भावः) । (प्रकाशम्=सर्वश्राव्यम्) भो ! यदि=चेत्, सा=पूर्वोक्ता, तपस्विकन्या=कण्वमुनेः दुहिता, अनभ्यर्थनीया=न प्रार्थनीया (दर्शनेन तावन्न किञ्चिदपि फलम्), तत्=तदा, किम्, तथा=शकुन्तलया, दृष्ट्या=अवलोकनेन, नास्ति किञ्चिदपि फलम् ।

राजा—मूर्ख=भो जडमति !, धिक् ।

विदूषक—निश्चय ही (दर्शनीयों में से एक सर्वोत्तम) आप ही मेरे सामने बैठे हैं ।

राजा—सब लोग स्वयं को अथवा स्वकीय प्रेमपात्र को ही सुन्दर समझते हैं परन्तु मैं तो इस आश्रम की अलंकारभूता शकुन्तला के सम्बन्ध में ऐसा कह रहा हूँ ।

विदूषक—(मन में) मैं इस विषय को आगे नहीं बढ़ने दूँगा । (प्रकट) प्रियवर ! यदि वह तापस कन्या माँगी नहीं जा सकती तो फिर उसे देखने से क्या लाभ ?

राजा—ओ मूर्ख ! धिक्कार है (तुझे) —

लोग मुँह ऊपर उठाकर निर्निमेष दृष्टि से नवोदित चन्द्रकला को किस भाव से देखते हैं ? ॥ ८ ॥

Jester—Why! Your majesty stands before me.

King—Everybody looks upon his own as beautiful. But I am speaking with reference to that Shakuntala who is just like an ornament of the hermitage.

Jester—(To himself) Well, I shall not give him scope in this matter. (Aloud) O friend! If the daughter of the hermit is not to be prayed for then what is the use of having a sight on her?

King—What a pity! O' stupid!

न च परिहार्ये वस्तुनि दुष्यन्तस्य मनः प्रवर्तते ।

विदूषकः—ता कधेहि । [तत् कथय ।]

राजा—

ललिताप्सरोभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—लोकः उन्मुखः निवारितनिमेषाभिः नेत्रपङ्क्तिभिः नवां इन्दुकलां केन भावेन पश्यति ॥ ८ ॥

निवारितेति । लोकः=जनः (जनसमुदायः), उद्=ऊर्ध्वं, मुखं यस्य उन्मुखः=ऊर्ध्ववदनः, सन्, निवारितः=निवर्तितः, निमेषः=पक्ष्मस्पर्शान्, याभिस्ताभिः निवारितनिमेषाभिः, नेत्रपङ्क्तिभिः=नयनश्रेणिभिः, नवाम्=नवोदिताम्, इन्दुकलां=चन्द्रकलाम्, केन भावेन=केनाशयेन, पश्यति=अवलोकयति (दृष्ट्वा नन्दति) ? अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ८ ॥

भावार्थः—यथा चन्द्रकला बहुदूरवर्तितया अलभ्याऽपि लोको नयनानन्दसम्पादनायैव नवोदितां तां सादरं पश्यति तथैव अलभ्याऽपि सा कण्वदुहिता शकुन्तला नयनानन्दसम्पादनायैव दर्शनार्हा एव ॥ ८ ॥

च=एवं, परिहार्ये=कथञ्चिदपि परित्याज्ये, वस्तुनि=विषये, दुष्यन्तस्य=मम, मनो न प्रवर्तते=प्रवृत्तिमद् न भवति ।

विदूषकः—तत्=तावत्, कथय=शकुन्तलापरकवृत्तान्तं श्रावय ।

राजा—अन्वयः—ललिताप्सरोभवं मुनेः अपत्यं तथा तदुज्झित (पश्चात्) अधिगतं शिथिलम् अर्कस्य उपरि च्युतं नवमालिकाकुसुमम् इव स्थितम् ॥ ९ ॥

ललिता इति । ललितायाः=रमणीयायाः, अप्सरसः=मेनकायाः, भवतीति ललिताप्सरोभवं=कमनीयमेनकागर्भसम्भूतम्, मुनेः=कण्वस्य, अर्पत्यम्=औरसजातम्, तथा तया=मेनकाया,

इसके अतिरिक्त किसी भी परित्याज्य वस्तु पर दुष्यन्त का मन नहीं फिसलता ।

विदूषक—तो कहिए ।

राजा—यह (शकुन्तला) ऋषि की सन्तान है अवश्य परन्तु इसका जन्म एक कमनीय अप्सरा के गर्भ से हुआ है । उस अप्सरा द्वारा इसका परित्याग किये जाने के पश्चात् ऋषि कण्व ने इसे प्राप्त किया है । जैसे नवमालिका का पुष्प टूटकर अर्क (मन्दार) पर जा गिरे ठीक उसी प्रकार अप्सरा के गर्भ से उत्पन्न होकर भी यह आश्रम में रह रही है ॥ ९ ॥

People, through what state observing the newly risen digit of the moon, lifting their faces up, with steady eyes? (8)

Moreover, the mind of mine does not incline towards a forbidden object.

Jester—Then tell it to me.

King—That sage's offspring, I hear, is born from a celestial damsel and was found (by him) when deserted (by her); like a Navamālikā flower loosened and fallen on an Arka tree (the sun plnat). (9)

विदूषकः—(विहस्य) भो! जधा पिंडीखज्जुरेहिं उब्बेजिदस्स तित्तीए सद्धा भोदि, तथा अंतेउर-इत्थिआ-रअणपरिभोइणो भअदो इअं पत्थणा। [भोः! यथा पिण्डीखज्जूर-रुद्धेजितस्य तित्तिड्यां श्रद्धा भवति, तथा अन्तःपुरस्त्रीरत्नपरिभोगिनो भवत इयं प्रार्थना।]

राजा—सखे! तावदेनां न जानासि, येन त्वमेवमवादीः।

विदूषकः—तं क्खु रमणीअं णाम जं भअदोवि विहाअं उप्पादेदि। [तत् खलु रमणीयं नाम, यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति।]

उज्झितं=त्यक्तं सत्, पश्चात्-अधिगतं=प्राप्तम् (राजर्षिवीर्यत्वात्=विश्वामित्रवीर्यसम्भवात् पूर्वमुज्झितं पश्चात् कण्वेन प्राप्तम्) (मुनेः=कण्वस्य, अपत्यं=लालिता, केन्या=शकुन्तलाऽपि अत्र योज्यम्), शिथिलं=वृन्ताद् विश्लथम्, अर्कस्य=अर्कवृक्षस्य (क्षुपस्य), उपरि च्युतं=गलितम् (न तु तस्मात् जातम्), नवमालिकायाः=ससलतायाः, कुसुममिव=पुष्पमिव स्थितम्। अत्रोपमालङ्कारः, आर्या जातिः ॥ ९ ॥

भावार्थः—यथा नवमालिकासकाशाद् विच्छिन्नं पुष्पं तथा इयं शकुन्तला अपि स्वकीयजनयित्र्या मेनकायाः सकाशात् विच्छिन्ना एवञ्च पुष्पं यथा वृन्तात् प्रच्युतं तथैव इयमपि स्वपितुर्विश्वामित्रात् प्रच्युता, अन्यच्च कुसुममर्कस्योपरि निपतितं तथेयमपि महर्षेः कण्वस्याश्रमे पतिता अत एव सुसङ्गतमेव अस्याः स्थितिः ॥ ९ ॥

विदूषकः—(विहस्य=मध्यमं हासं कृत्वा) भोः=भो राजन्! यथा=येन प्रकारेण, पिण्डी-खज्जूरैः=तत्रामकखज्जूरविशेषैः, उद्धेजितस्य=जिह्वावैकल्यं प्रापितस्य, तित्तिड्याम्=अम्लरसप्रधान-चिञ्चायाम्, श्रद्धा=अभिलाषः, भवति=जायते (मधुरभक्षणेन जनितं जिह्वाजाड्यमम्लरसभक्षणेन निवर्तते इति न्यायः), तथा=तथैव, अन्तःपुरे यानि स्त्रीरत्नानि=रमणीरत्नानि, तेषां परिभोगिनः=सम्भोगशीलस्य, भवतः=तव, इयं=वन्यशकुन्तलाविषया, प्रार्थना=आकांक्षा। (यथा मधुरसेनो-द्विगोऽहद्यमपि तित्तिडीफलं बहु मन्यते तथैव त्वयाऽपि वन्या शकुन्तला काम्यते) (जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथयते)।

राजा—सखे=मित्र! तावत्=यतः, एनां=शकुन्तलां, न जानासि=नावगच्छसि, येन हेतुना, त्वम् एवं=पूर्वोक्तप्रकारम्, अवादीः=उक्तवानसि।

विदूषकः—(हँसकर) हे मित्र! जैसे पिण्डखज्जूर की मधुरता से उद्विग्न व्यक्ति को इमली खाने में रुचि होती है, उसी प्रकार अन्तःपुर की रमणियों के साथ विलास कर ऊबे हुए आपकी इसमें रुचि है।

राजा—मित्र! क्योंकि तुम उसे नहीं जानते, इसीलिए ऐसा कह रहे हो।

विदूषकः—निश्चय ही वह अतीव सुन्दर होगी, क्योंकि उसने तुम्हें भी विस्मय में डाल दिया है।

Jester—(Laughing) Just as some one, surfeited with quantities of dates, may cherish a desire for tamarind, so is this longing of your majesty who enjoys games of herm-women.

King—As you have not seen her, hence you said so.

Jester—Indeed, she must be charming which excites even your majesty.

राजा—वयस्य ! किं बहुना—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसर्वयोगान्
रूपोच्चयेन विधिना विहिता कृशाङ्गी ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ १० ॥

विदूषकः—तत्=शकुन्तलात्मकं द्रव्यं, खलु=निश्चितम्, रमणीयं नाम=अवश्यमेव सुन्दरमिति सम्भावयामि । यद्=वस्तु, भवतोऽपि=तवापि, विस्मयं=कौतुकम्, उत्पादयति=जनयति (अशेषरमणीयवस्तुदर्शनेऽपि अविस्मितस्य भवतः विस्मयम् उत्पादयति) ।

राजा—वयस्य=सखे ! किं बहुना=विशेषकथनेन किं प्रयोजनम् ।

अन्वयः—धातुः विभुत्वं तस्याः वपुश्च अनुचिन्त्य मे विधिना परिकल्पितसर्वयोगान् चित्ते निवेश्य रूपोच्चयेन विहिता सा कृशाङ्गी अपरा स्त्रीरत्नसृष्टिः (इति) प्रतिभाति ॥ १० ॥

चित्त इति । धातुः=ब्रह्मणः, विभुत्वम्=निर्माणकौशलम्, तस्याः=शकुन्तलायाः, वपुः=शरीरञ्च (अलौकिकसौन्दर्याधानं शरीरञ्च), अनुचिन्त्य=चिन्तयित्वा, मे=मम, विधिना=सृष्टिकर्त्रा, परिकल्पिताः=रचिताः (तदैवाभिनवसृष्टाः) सर्वे योगाः=उपादानकारणानि, तान् परिकल्पित-सर्वयोगान् चित्ते=स्वान्ते, निवेश्य=निधाय, रूपोच्चयेन=सौन्दर्यराशिना, विहिता=रचिता, सा कृशाङ्गी=तन्वङ्गी सा शकुन्तला, अपरा=अन्या विलक्षणा, स्त्रीरत्नमिव स्त्रीरत्नं, तस्य सृष्टिः स्त्रीरत्न-सृष्टिः=रत्नोपमा स्त्री, (इति) प्रतिभाति=प्रतिभासते । अत्र उत्प्रेक्षालङ्कारः, वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १० ॥

भावार्थः—विधातुः निर्माणकौशलं शकुन्तलाया अलौकिकसौन्दर्यसम्पन्नं शरीरञ्च विमृश्य निश्चिनोमि यत् ब्रह्मणा परिकल्पितसर्वयोगान् स्वान्ते निधाय सौन्दर्यराशिना विलक्षणा सा कृशाङ्गी शकुन्तला रचिता इति ॥ १० ॥

विशेषः—क्वचित् पुस्तके—‘चित्रे निवेश्य परिकल्पितसर्वयोगात् रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु’ । इत्यपि पाठान्तरं लभ्यते । इदमत्र व्याख्यानम्—विधिना=ब्रह्मणा, चित्रे=आलेख्ये, निवेश्य=चित्रयित्वा, परिकल्पितसर्वयोगात्=कृतप्राणप्रयोगात्, रूपाणां=चन्द्रचकोरकमलादि-लक्षणानाम्, उच्चयेन=समुदायेन मनसा करणेन, कृता नु । पक्षेऽस्मिन् सन्देहालङ्कारः ।

राजा—मित्र ! अधिक कहने से क्या लाभ ?

विधाता की सृष्टि करने की प्रार्थना तथा शकुन्तला के कमनीय कलेवर को देखने से विदित होता है कि विधाता ने इस अनकारणभूत सारी सामग्रियों को मन में रखकर केवल रूपराशि द्वारा ही इस स्त्रीरत्न को रच दिया है । इसी से उन्होंने एक विलक्षण स्त्रीरत्न शकुन्तला के रूप में प्रस्तुत किया है ॥ १० ॥

King—Friend! Why so much?

May she have been delineated with life by the creator after with an assemblage of the beautiful articles. Considering the creator's power and her charming, unique form, she appears to me to be a totally different creation of an excellent woman. (10)

विदूषकः—सव्वधा पच्चादेसो कखु सा रूववदीणं। [सर्वथा प्रत्यादेशः खलु सा रूपवतीनाम्।]

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्तते—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनामुक्तं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि ॥ ११ ॥

विदूषकः—सा=शकुन्तला, सर्वथा=सर्वप्रकारेण रूपेण वा, (नूनं) रूपवतीनाम्=सुन्दरीणाम्, प्रत्यादेशः खलु=निराकरणकारिण्येव।

व्याख्या—इदं=वक्ष्यमाणप्रकारञ्च, मे=मम, मनसि=चित्ते, वर्तते (एतदप्यहं चिन्तयामि)।

अन्वयः—अनाघ्रातं पुष्पं (इव), कररुहैः अलूनं किसलयम् (इव), अनामुक्तं रत्नम् (इव), अनास्वादितरसं नवं मधु (इव), पुण्यानाम् अखण्डं फलमिव अनघं तद्रूपं च इह भुवि कं यं भोक्तारं समुपस्थास्यति इति न जाने ॥ ११ ॥

अनाघ्रातमिति। न आघ्रातमनाघ्रातं=अकृतगन्धोपलम्भम्, पुष्पं=कुसुमं (इव), कररुहैः=नखैः, अलूनम्=अच्छिन्नम्, किसलयं=पल्लवं (इव), अनामुक्तम्=अङ्गेषु अपरिहितं, रत्नं=मणिरिव (अनाविद्धमिति पाठान्तरम्), अनास्वादितः=अननुभूतः, रसः=स्वादः, यस्य तत् अनास्वादित-रसम्, नवं=नवीनम्, मधु=क्षौद्रमिव, पुण्यानां=सुकृतानाम्, अखण्डं=परिपूर्णं, फलमिव=परिपाक इव, अनघं=निष्पापं निष्कलङ्कं वा (मनोज्ञम् इत्यर्थः), तस्याः=शकुन्तलायाः, रूपम्=सौन्दर्यम् च, इह भुवि=अस्मिन् जगति, कं=सुकृतिनं, (यं) भोक्तारम्=स्व-उपभोगकर्तारम्, समुपस्थास्यति=सेविष्यते, इति न जाने=न वेद्यं तमिति शेषः। अत्र परिकरालङ्कारः, शिखरिणी नाम वृत्तम्। (केचित् इवशब्दस्य सर्वत्र योजनात् मालोपमालङ्कार इति मन्यन्ते।)

भावार्थः—अनाघ्रातं पुष्पमिव, नखैः अच्छिन्नं प्रसूनमिव, अङ्गेषु अपरिहितं रत्नमिव, अनास्वादितरसं सद्यः समानीतं क्षौद्रमिव, पुण्यानामखण्डं फलमिव मनोज्ञमस्याः सौन्दर्यम् अस्मिन् जगति कं सुकृतिनं भोक्तारं सेविष्यते इति न जाने ॥ ११ ॥

विदूषक—(तब तो) उसने संसार की सब सुन्दरियों को पछाड़ दिया है।

राजा—और यह विचार भी मेरे मन में है—

बिना सूँघे हुए फूल की भाँति, नख से बिना तोड़े पत्ते की भाँति, बिना धारण किये रत्न की भाँति, बिना चखे नवमधु की भाँति, पुण्य के अखण्ड फल की भाँति शकुन्तला का कमनीय सौन्दर्य इस भूतल के किस पुण्यात्मा भोगी को प्राप्त होगा, यह मैं नहीं जानता ॥ ११ ॥

Jester—If so, (then all) beauties are now repudiated by her.

King—This is also in my mind—

Like a flower not yet smelt, like a delicate sprout not plucked by nails, like a gem which is not kept on the body or its limbs, fresh honey whose flavour is untasted, as if the fruit of merits not divided, I do not know, who is that fortunate one, on this earth, who will enjoy with her beauty?

विदूषकः—तेण हि लहुं लहुं गच्छदु भवं; मा जाव सा कस्स वि तवस्सिणो इंगुदीतेल्लचिक्कणसीसस्स हत्थे णिवडिस्सदि । [तेन हि लघु लघु गच्छतु भवान्, मा यावत् सा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदीतैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते निपतिष्यति ।]

राजा—परवती खलु तत्रभवती, न च सन्निहितगुरुजना ।

विदूषकः—अध तुह उवरि कीदिसो से चित्तराओ ? [अथ तव उपरि कीदृशः अस्याः चित्तरागः ?]

राजा—वयस्य ! स्वभावादेवाप्रगल्भास्तपस्विकन्यकाः । तथापि तु—

अभिमुखे मयि संवृतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकथोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ १२ ॥

विदूषकः—तेन=अनिश्चितोपभोक्तृत्वेन कारणेन, लघु लघु=शीघ्रं शीघ्रं, गच्छतु, भवान्=त्वम् । सा=शकुन्तला, यावत्, इङ्गुदीनां तैलेन चिक्कणं=स्निग्धं, शीर्षं=मस्तकं, यस्य तस्य इङ्गुदीतैलचिक्कणशीर्षस्य, कस्यापि=कस्यचिद्, तपस्विनः=वीतरागस्य, हस्ते=करे, निपतिष्यति । (कस्यचिद् विलासविमुखस्य तापसस्य हस्ते पतनात् पूर्वमेव तां स्वीकुरुतामिति भावः) ।

राजा—तत्रभवती=मान्या शकुन्तला, परवती खलु=परतन्त्रैव (सुतरामात्मानं मह्यं समर्पयितुं न शक्नुयादिति भावः), न=नहि, च, सन्निहितः=उपस्थितः, गुरुजनः=पित्रादिजनः, यस्याः सा सन्निहितगुरुजना (इदानीं गुरवोऽपि अत्र पार्श्वे नास्ति अतः शीघ्रं तत्परिग्रहो न सुकरः) ।

विदूषकः—अथ=इति प्रश्ने, तव उपरि, अस्याः=शकुन्तलायाः, चित्तरागः=चेतसोऽनुरागः, कीदृशः=अस्ति न वा ?

राजा—वयस्य=मित्र ! स्वभावादेव=प्रकृत्यैव, अप्रगल्भाः=अचपलाः (अतीव मुग्धाः), तपस्विकन्यकाः । तथापि=अप्रगल्भत्वेऽपि, तु=पुनः (तया हृदयगतो भावः किञ्चित् सूचितः, किञ्चित् संवृत इत्यग्रिमश्लोकेन सम्बध्यते) ।

विदूषक—तो अब आप शीघ्रातिशीघ्र वहाँ पहुँच जाइए, कहीं वह इङ्गुदी तेल से चिकने मस्तक वाले किसी तपस्वी के हाथ न पड जाय ।

राजा—वह (मान्या शकुन्तला) पराधीन है और उनके गुरुजन भी यहाँ उपस्थित नहीं हैं ।

विदूषक—आप पर उसका अनुराग कैसा है ?

राजा—मित्र ! तापसकन्याएँ स्वभाव से ही भोली-भाली होती हैं, फिर भी—

Jester—Then indeed let your majesty quickly rescue her, that she might not fall into the hands of some hermit, whose head is greasy with the oil of Ingudi.

King—Her ladyship is certainly not independent; more over her elders are not present here.

Jester—Well, what was the feeling (betrayed) by her heart towards your majesty.

King—A hermit's daughter is even by nature coy (shy). But yet—

विदूषकः—(विहस्य) किं दिट्टिमेत्तेण जेव भअदो अंकं आरोहदु! [किं दृष्टि-
मात्रेणैव भवतः अङ्कम् आरोहतु।]

राजा—सखीभ्यां मिथः प्रस्थाने पुनः सलीलंया तत्रभवत्या मयि भूयिष्ठमाविष्कृतो
भावः। तथाहि—

अन्वयः—मयि अभिमुखे तथा ईक्षितं संवृतं तथा अन्यनिमित्तकथोदयं हसितम् अतः तथा
विनयवारितवृत्तिः मदनः न विवृतः न च संवृतः ॥ १२ ॥

अभीति। मयि अभिमुखे=मम सम्मुखवर्तिनि सति, (तथा) ईक्षितं=मदवलोकनम्,
संवृतं=सङ्कोचितम्, तथा अन्यदेव निमित्तं=निदानं, वा अन्यनिमित्ता सा चासौ कथा चेति सा तस्या
उदयः=उत्पत्तिः, यस्य तादृशम्, हसितं=हास्यं कृतम्, अथवा अन्येन निमित्तेन=हेतुना, कथायाः=
वाग्व्यवहारस्य, उदयः=उत्पत्तिः, यत्र तद्यथा स्यात्तथा=कथान्तरव्याजेन, हसितं=हसनं कृतम्।
अतः=अस्मात्कारणात्, तथा=शकुन्तलया, विनयेन=शिष्टाचारेण, वारिता=संस्तम्भिता, वृत्तिः=
प्रसरः, यस्य सः विनयवारितवृत्तिः, मदनः=कामः, न विवृतः=न व्यक्तीकृतः (ईक्षणसंवरणादिति
भावः), न च संवृतः=न च गृहीतः (तथाविधहसितादिति भावः)। अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः।
द्रुतविलम्बितं नाम वृत्तम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—तया मुग्धात्वेन ईक्षणसंवरणाद् गोपितोऽपि कामभावः कथान्तरव्याजेन
हसितेन स्फुटीकृतः। अत एव निश्चिनोमि यत् तथा शिष्टाचारेण संस्तम्भितप्रसरः काम ईक्षण-
संवरणात् व्यक्तीकृतः न च संवृतः ॥ १२ ॥

विदूषकः—(विहस्य=हासं कृत्वा) किं दृष्टिमात्रेणैव, भवतः=तव, अङ्कम्=क्रोडम्,
आरोहतु=अध्यारोहेत् (शनैः शनैः सर्वं भविष्यति नास्ति चापल्येन किमपि प्रयोजनमिति भावः)।

राजा—सखीभ्याम्=अनसूयाप्रियंवदाभ्यां सह, मिथः=रहसि, प्रस्थाने=पर्णशालां प्रति

जब मैं सामने रहता हूँ तो वह मेरी ओर से आँख फेर लेती है तथा किसी अन्य बात
को लक्ष्य बनाकर हँसती है और इसी से वह अपनी कामप्रवृत्ति को विनय द्वारा रोकती है। इन
सब चेष्टाओं से विदित होता है कि वह कामभाव को न तो प्रगट करती है और न छिपाती ही
है ॥ १२ ॥

विदूषक—(हँसकर) तो क्या आप चाहते थे कि देखने मात्र से ही वह आपकी गोद
में आ बैठे ?

राजा—जब वह अपनी सखियों के साथ एकान्त में जाने लगी थी तब उन्होंने
विलासपूर्वक मेरे प्रति अपने भाव को भलीभाँति प्रगट किया था। जैसे कि—

When I faced her, her glance was withdrawn, she laughed,
(but the laugh) arose from some other cause. Hence her love,
whose course was checked by modesty, was neither fully revealed,
nor fully concealed. (12)

Jester—Certainly she won't mount your lap as soon as you
are seen?

King—Again at mutual departure, her ladyship sufficiently
displayed her feeling, though with bashfulness. For—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १३ ॥

विदूषकः—गहीदपाधेओ किदोसि तए। अदो अणुरक्तं तपोवणं ति तक्केमि ।

[गृहीतपाथेयः कृतोऽसि तथा । अतः अनुरक्तं तपोवनमिति तर्कयामि ।]

गमनकाले, पुनरिति विशेषे, सलीलया=सविलासया (लीलाञ्छितलोललोचनया), तत्रभवत्या=सम्मानार्हया शकुन्तलया, मयि=मद्विषये, भावः=चित्तानुरागः, भूयिष्ठम्=अत्यधिकम्, आविष्कृतः=प्रकटितः । कीदृशः सः भाव इत्याह—तथाहीति ।

अन्वयः—तन्वी कतिचित् पदानि गत्वा अकाण्डे दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षतः इति स्थिता तथा द्रुमाणां शाखासु असक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदना चासीत् ॥ १३ ॥

दर्भाङ्कुरेणेति । तन्वी=कृशाङ्गी सा शकुन्तला, कतिचित्=द्वित्राणि, पदानि=पदप्राप्य-स्थानानि, गत्वा=चलित्वा, अकाण्डे=अनवसरे (वस्तुतो दर्भाङ्कुरावेधेऽपि), दर्भाङ्कुरेण=कुशाङ्कुरेण, चरणः=पादः, क्षतः=विद्धः, इति=एवमुक्त्वैव, स्थिता=मामवलोकयितुमवस्थिता (दर्भाङ्कुरोद्धरण-व्याजेन गतिं निवर्तितवती), तथा, द्रुमाणां=वृक्षाणाम्, शाखासु=विटपेषु, असक्तमपि=अलग्नमपि, वल्कलं=परिहिततरुत्वचम्, विमोचयन्ती=मोचनव्यापारं नाटयन्ति, विवृत्तं=मदवलोकनार्थं प्रत्यावृत्तं, वदनं=मुखं, यस्याः सा विवृत्तवदना, चासीत्=मामवलोकयितुं स्थितासीत् । अत्र प्राच्याः हेतुरलङ्कार इति नव्याः च स्वभावोक्तिरलङ्कार इति मन्यन्ते । वसन्ततिलकं वृत्तम् । व्याजोक्तिरलङ्कार इति कश्चित् ॥ १३ ॥

भावार्थः—तन्वङ्गी सा शकुन्तला पर्णशालां प्रतिगमनकाले वस्तुतो दर्भाङ्कुरावेधेऽपि दर्भाङ्कुरेण मदीयः पादः विदीर्णः इत्युक्त्वैव दर्भाङ्कुरोद्धरणव्याजेन मामवलोकयितुं स्वगतिं निवर्तितवती । तथा तरुणां शाखासु अलग्नमपि परिहितवल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदना चासीत् । अत एव तर्कयामि यत् साऽपि मयि बद्धानुरागाऽस्ति ॥ १३ ॥

विदूषकः—तया=शकुन्तलया, गृहीतं=लब्धं, पाथेयं=मार्गे व्ययसाधनं धनं भोज्यं वा येन

कुछ ही पग चलकर वह तन्वी यह कहकर रुक गई थी कि उसके पाँव में कुश का अङ्कुर गड़ गया है । इसके पश्चात् वृक्ष की शाखा में न उलझने पर भी अपने वल्कल को छुड़ाने के बहाने से मेरी ओर मुँह किये वह खड़ी रही थी ॥ १३ ॥

विदूषक—तब तो उन्होंने मुख मोड़ने आदि के रूप में तुम्हें पाथेय (यात्रा का व्यय) भी दे डाला है । इससे तो प्रतीत होता है कि सारा तपोवन ही तुम पर अनुरक्त हो गया है ।

Having gone only a few steps, that slim Śakuntalā stopped without any proper reason, saying her foot was pricked with a Darbha-shoot; and remained with her face turned towards me, (seemingly) extricating her bark-garment, though it was not actually entangled in the branches of trees. (13)

Jester—Then indeed be provided with provender by her.

राजा—सखे! तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि। चिन्तय तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ?

विदूषकः—को अबरो अवदेसो, णं भवं राआ। [कः अपरः अपदेशः, ननु भवान् राजा।]

राजा—ततः किम् ?

विदूषकः—णीवारच्छट्टभाअं तावसा मे उवहरंतु त्ति। [नीवारषष्ठभागं तापसा मे उपहरन्तु इति।]

राजा—मूर्ख! अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो मे निर्वपन्ति, यो रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यते। पश्य—

गृहीतपाथेयः, कृतोऽसि=विहितोऽसि वदनविवृत्यादिना, अतः=शकुन्तलाया अनुरक्तत्वादेव, तपोवनम्=इदं धर्मारण्यम्, अनुरक्तम्=अनुरागवत् त्वयि जातम्, इति तर्कयामि=सम्भावयामि।

राजा—सखे!=भो मित्र! कैश्चित्, तपस्विभिः=तापसैः, परिज्ञातोऽस्मि=अहं तपोवनमागत इति परिचितोऽस्मि। चिन्तय=विचारय, तावत्, केन अपदेशेन=व्याजेन, पुनः=भूयः, आश्रमपदं=धर्मारण्यं, गच्छामः=प्रविशामः। (यदि मृगयाकाले कैश्चित् तपस्विभिः परिज्ञातोऽस्मि तदा रहसि प्रच्छन्नभावेन आश्रमप्रवेशे तत्र अकस्माच्च तपस्विभिर्दृष्ट्यापि मे अन्यव्यपदेशेन दोषमार्जनं भविष्यति, किन्तु तपस्विभिः परिज्ञातदशायाम् आश्रमप्रवेशे न दोषमार्जनं सम्भवम्।)

विदूषकः—कः अपरः=अन्यः, अपदेशः=व्याजः, ननु=यतः, भवान्=त्वम्, राजा असि इति शेषः।

राजा—ततः=राजत्वादेव, किं=को वापदेशो वर्तितुमर्हति ?

विदूषकः—नीवाराणां=तदाख्यधान्यानां, षष्ठं भागं=षष्ठमंशम् (राजकीयकरस्वरूपं), तापसाः=तपस्विनः, मे=मह्यम्, उपहरन्तु=ददतु (इति व्यपदेशमाश्रित्य प्रविशतु भवान् इति भावः)।

राजा—मित्र! कुछ तपस्वियों ने मुझे पहचान लिया है अतः अब यह विचारो कि फिर किस प्रकार आश्रम में जायें ?

विदूषक—दूसरे बहाने का क्या मतलब ? आप राजा हैं (जहाँ चाहें जा सकते हैं)।

राजा—तो इससे (राजा होने से) क्या ?

विदूषक—कहिए कि सब तपस्वी नीवार घास का छठा भाग मुझे कर रूप में दें।

And it seems as the whole penance grove has become your favourite.

King—Friend! I have been recognised by some ascetics. Just think with what pretext we can again enter into the region of the hermitage.

Jester—what other pretext? you are the king.

King—What then?

Jester—(You can enter) Saying let the ascetics bring our sixth part (as tax) of the wild grains.

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम्।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये) हन्त ! सिद्धार्थो स्वः ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये ! प्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम्।

राजा—मूर्ख ! अन्यमेव=षड्भागातिरिक्तमेव, भागधेयं=करम्, एते तपस्विनः=तापसाः, मे=महाम्, निर्वपन्ति=समर्पयन्ति । यः=भागधेयः, रत्नराशीन्=मणिसमूहानपि, विहाय=अविगणय्य, अभिनन्दते=अस्माभिः प्रशंस्यते । पश्य—

अन्वयः—नृपाणां वर्णेभ्यः यत् उत्तिष्ठति तद्धनं क्षयि किन्तु आरण्यकाः नः अक्षय्यं तपः षड्भागं ददति हि ॥ १४ ॥

यदिति । नृपाणां=राज्ञाम्, वर्णेभ्यः=ब्राह्मणादिभ्यः, यत्=धनम्, उत्तिष्ठति=कररूपेण कोषागारे आगच्छति, तद्धनं=शस्यादिकरभूतम्, क्षयि=विनाशि किन्तु, आरण्यकाः=अरण्यवासिनस्तपस्विनः, नः=अस्मभ्यम्, अक्षय्यम्=अविनश्वरम्, तपसः=स्व-स्वसञ्चिततपस्याया धर्मानुष्ठानस्य वा, षड्भागं=षष्ठांशम्, ददति हि=अप्रत्यक्षरूपेणार्पयन्त्येव । अत्र तपःषड्भागस्य प्रकृष्टतया वर्णनाद् व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १४ ॥

भावार्थः—इतरवर्णेभ्यः कररूपप्रदत्तं विनाशि धनादधिकम् एते तपस्विनः तपस्यारूपं अविनश्वरं स्वार्जितधनस्य षष्ठांशम् अस्मभ्यम् अप्रत्यक्षरूपेणार्पयन्त्येव । अत एव तापसेभ्यः करग्रहणच्छलेन पुनराश्रमप्रवेशो नितरामसम्भाव्य एव ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये=यवनिकापृष्ठभागे—) हन्ति=इति हर्षे, सिद्धार्थो=कृतकृत्यौ, स्वः=भवावः (आवां भवावः) (सिद्धार्थत्वं च राजर्षेर्ज्ञातिर्दत्तं दर्शनादिति ज्ञेयम्) ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा=नेपथ्योत्थवचनमाकर्ण्य) अये=इति सम्प्रमे, प्रशान्ताः=अनुद्धताः,

राजा—मूर्ख ! ये तपस्वी मुझे कुछ दूसरा ही 'कर' देते हैं जो रत्नराशि से भी बढ़कर है । साधारणतया विभिन्न वर्णों से जो कर प्राप्त होता है वह विनाशशील होता है, किन्तु ये तपस्वी अपने तप का वह छठा भाग कर रूप में अप्रत्यक्षतः हमें देते हैं जिसका कभी नाश नहीं होता ॥ १४ ॥

(नेपथ्य में) हन्त ! हम दोनों की कामना पूर्ण हुई ।

राजा—(कान देकर) ओह ! इस प्रकार का शान्त स्वर तो तपस्वियों का ही हो सकता है ।

King—Fool! another share accrues from the protection of these (anchorites) which deserves to be greeted leaving aside even heaps of jewels. The wealth (in the shape of tax) which arises to kings from the castes is perishable. The ascetics, dwelling in the penance grove indeed give us the sixth part of their penance, which is eternal (incapable of destruction.) (14)

(Behind the scenes)—Ah! we have gained our object.

King—(Listening) Oh! such a calm voice, this must be of ascetics.

दौवारिकः—(प्रविश्य) जअदु जअदु भट्टा। एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहारभूमिं उवत्थिदा। [जयतु जयतु भर्ता। एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ।]

राजा—अविलम्बं प्रवेशय तौ।

दौवारिकः—जं भट्टा आणवेदि। (इति निष्क्रम्य, ऋषिकुमाराभ्यां सह पुनः प्रविश्य) इदो इदो भअंता। [यत् भर्ता आज्ञापयति। इत इतो भवन्तौ।]

(उभौ राजानं विलोकयतः।)

एकः—अहो! दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयताऽस्य वपुषः। अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिकल्पे राजनि। कुतः—

स्वराः येषां तैः प्रशान्तस्वरैः=शिष्टकोमलस्वरैः (मधुरस्वरयुतैः), अत एव तपस्विभिः=तापसैः, भवितव्यम् (कोमलस्वरयुतेयं वाणी तपस्विनामेव भवितुं शक्यते इति तर्कयामि)।

दौवारिकः—द्वारपालः, (प्रविश्य=रङ्गे आगत्य) जयतु जयतु, भर्ता=स्वामी, एतौ दृश्यमानौ, द्वौ ऋषिकुमारौ=ऋषिबालकौ, प्रतिहारभूमिम्=द्वारप्रदेशम्, उपस्थितौ=सम्प्राप्तौ।

राजा—तौ=मुनिकुमारौ, अविलम्बं=शीघ्रं, प्रवेशय=आनय।

दौवारिकः—यत्=यथा, भर्ता=प्रभुः, आज्ञापयति=निर्दिशति। (इति=इत्युक्त्वा, निष्क्रम्य=बहिर्गत्वा, ऋषिकुमाराभ्यां=मुनिबालकाभ्यां सह, पुनः=भूयः, प्रविश्य=प्रवेशं विधाय) इत इतो भवन्तौ=पूज्यौ अनेन मार्गेण आगच्छताम्।

(उभौ=मुनिकुमारौ, राजानं=दुष्यन्तं, विलोकयतः=अवलोकनेन तस्य भावं विभावयतः।)

दौवारिक—(प्रवेशकर) स्वामी की जय हो, जय हो। द्वार पर दो तपस्वी कुमार उपस्थित हैं।

राजा—उन्हें शीघ्र भीतर ले आओ।

दौवारिक—महाराज की जो आज्ञा (जाकर और दो तपस्वी बालकों के साथ पुनः आकर) आप दोनों इधर आइए इधर।

(दोनों राजा को देखते हैं।)

एक—ओह! तेजस्वी होते हुए भी इसके शरीर में विश्वास की योग्यता विद्यमान है अथवा ऋषितुल्य इस राजा में यह विशेषता आना उचित ही है। क्योंकि—

Door keeper—(Entering) May your majesty be victorious, be victoricaus. Here are two hermit youths arrived at the ground of the gate.

King—Let them enter without delay.

Door keeper—As you command your majesty (*Going out and again entering with the hermit youths*) This way, this way your honours.

(*Both look at the king*)

One (First)—Oh the confidence-inspiring nature of his body though resplendent! or this is befitting a king who is just like a sage because—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये
 रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति।
 अस्यापि द्वां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
 पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १५ ॥

एकः—अहो=इत्याश्चर्यं, अस्य=राज्ञो दुष्यन्तस्य, दीप्तिमतोऽपि=महातेजःशालिनोऽपि, वपुषः=देहस्य, विश्वसनीयता=सद्व्यवहारकारित्वेन प्रसन्नत्वं, (प्रायेण दीप्तिमतः प्रचण्डप्रकृति-कतया उद्वेजकत्वमेव दृश्यते, परमस्य तु राज्ञो दीप्तिमत्त्वेऽपि तद्वैलक्षण्येन प्रसन्नता एव दृश्यते इत्याश्चर्यम्) अथवा, एतत्=दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयत्वम्, उपपन्नम्=युक्तम्, अस्मिन्=दृश्यमाने, ऋषिकल्पे=मुनिसदृशे, राजनि=दुष्यन्ते। कुतः—

अन्वयः—अमुना सर्वभोग्ये आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता, तथा अयमपि रक्षायोगात् प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति तथा वशिनः अस्य केवलं राजपूर्वः पुण्यः मुनिरिति शब्दः मुहुः चारणद्वन्द्वगीतः द्वां स्पृशति ॥ १५ ॥

अध्याक्रान्ता इति। अमुना=राज्ञा दुष्यन्तेनापि, न केवलं मुनिना (एवं सर्वत्रेति बोध्यम्), सर्वभोग्ये=सकलभोगास्पदे (वनितासम्भोगादिभोगास्पदे), धार्मिकजनाश्रयणीये, आश्रमे=गार्हस्थ्याश्रमे, तपोवनस्थित आश्रमे वा, वसतिः=स्थितिः, अध्याक्रान्ता=अधिकृता (यथा मुनय आश्रमे निवसन्ति तथैवायमपि आश्रमे निवसति अत आश्रमवासित्वसाम्येनायं मुनिरेवेति भावः)। राजपक्षे-सर्वभोग्ये=सर्वाश्रमभोग्ये, आश्रमे=गृहस्थाश्रमे, तथा अयमपि=राजा दुष्यन्तोऽपि, रक्षैव योगः=उपायः, अथवा रक्षाया योगः=उद्योगः, रक्षायोगस्तस्मात् रक्षायोगात्=प्रजापरिपालनात्, पक्षे—रक्षार्थः=शरीररक्षार्थं, योगः=ध्यान-धारणादि-अष्टाङ्गरूपः, तस्मात् रक्षायोगात्, प्रत्यहं=प्रतिदिनं, तपः=कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं तपः, पक्षे-लोकोत्तरं धर्मञ्च, सञ्चिनोति=अर्जयति (एवं तपः-सञ्चयनादिनाऽयं मुनिरेवेति भावः)। तथा वशिनः=जितेन्द्रियस्य, अस्य=राज्ञो दुष्यन्तस्यापि (अस्य वशित्वं प्रजारक्षणरञ्जनादिरूपधर्मसञ्चयादिना बोध्यम्), केवलं=विशेषेण (प्रकृतऋषिभ्य इत्यर्थः),

ये भी सर्वभोग्य (सब कुछ भोगने योग्य अथवा सबके भोगने योग्य) आश्रम में रहते हैं। प्रजा-पालनादि रूप तप द्वारा पुण्य का संचय करते हैं। इन्द्रियजित् होने के कारण 'मुनि' यह पावन नाम धारण करते हैं। बस मुनियों से बढ़कर विशेषता यह है कि ये ऋषि से पूर्व राजा शब्द विशेषकर धारण करते हैं और वही राजर्षि शब्दचारण युगल द्वारा गाया जाकर स्वर्ग का स्पर्श करता है अर्थात् यह राजर्षि शब्द अन्तरिक्ष में भी उक्त वैशिष्ट्य के कारण गूंजता है ॥ १५ ॥

By him too residence has been taken in a stage of life where every thing is to be enjoyed (also punningly, in a hermitage which is open to all); he too every day collects merit by his application to the protection of his subjects (also punningly, by the practice of yoga for protecting the world); of him too, who exercises control (over his kingdom) (also punningly who has control over organ of senses the sacred title of 'hermit', only preceded by 'Royal' repeatedly reaches heaven, being chanted by couples of minstrels. (15)

द्वितीयः—सखे! अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ?

प्रथमः—अथ किम् ?

द्वितीयः—तेन हि—

नैतच्चित्रं, यदयमुदधिष्यामसीमां धरित्री-

मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति।

आशंसन्ते समितिषु सुराः सक्तवैरा हि दैत्यै-

रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १६ ॥

राजा इति शब्दः पूर्वस्मिन् यस्य स राजपूर्वः=राजोपपदयुक्तः, पुण्यः=पवित्रः, मुनिरिति शब्दः=राजर्षिरिति शब्दः, मुहुः=पुनः, चारणानां=कुशीलवानां, द्वन्द्वं=स्त्रीपुंसयुगलं, तेन गीतः=कीर्तितः, चारणद्वन्द्वगीतः सन्, द्यां=स्वर्गमन्तरिक्षं वा, स्पृशति=स्पर्शं करोति, प्रयाति। अत्र आश्रमे सर्वभोग्य इत्यादि श्लिष्टपदैरेनेकार्थाभिधानात् श्लेषः, केवलं 'राजपूर्वः' इति मुन्यपेक्षयाधिक्याभिधानात् व्यतिरेकालङ्कारः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—अमुना राज्ञा दुष्यन्तेनापि वनितासम्भोगादिभोगास्पदे गार्हस्थ्याश्रमे स्थितिः अधिकृता। यथा मुनय आश्रमे निवसन्ति तथैवायमपि आश्रमे एव निवसति। आश्रमवासित्वेनायमपि मुनिरेव। तथा मुनिवत् अयमपि प्रजापरिपालनात् धर्मं सञ्चिनोति। तथा वशिनः अस्य राज्ञो दुष्यन्तस्यापि केवलं राजपूर्वः पवित्रः मुनिरिति शब्दः राजर्षिरित्यास्पदः, चारणद्वन्द्वगीतः सन् अन्तरिक्षपर्यन्तं तस्य कीर्त्तिं तनोति ॥ १५ ॥

द्वितीयः—सखे! मित्र! अयं=अयमेव, सः=प्रसिद्धः, बलं=तन्नामासुरं, भिनन्ति=विदारय-
तीति बलभित्=इन्द्रः, तस्य सखा=मित्रम्, बलभित्सखः, दुष्यन्तः=तन्नामकः।

प्रथमः—अथ किम्=किमन्यत् (यदुक्तं तदेवेत्यर्थः)।

द्वितीयः—तेन हि=तेनैव हेतुना—

अन्वयः—नगरपरिघप्रांशुबाहुः अयम् एक उदधिष्यामसीमां कृत्स्नां धरित्रीं भुनक्ति, एतन् चित्रम्। हि दैत्यैः सक्तवैराः सुराः समितिषु अस्य अधिज्ये धनुषि च पौरुहूते वज्रे विजयम् आशंसन्ते ॥ १६ ॥

नैतदिति। नगरस्य=नगरद्वारस्य, यौ परिघौ=अर्गलौ, तद्वत् प्रांशू=उन्नतौ, बाहु=भुजौ, यस्य स तथाभूतः, अयं=दुष्यन्तः, एकः=एकाकी एव, उदधेः=सागरस्य, श्यामः=नीलिमावद् भासमान-

दूसरा—सखे! क्या यही इन्द्र का मित्र दुष्यन्त है।

पहला—और क्या ?

दूसरा—इसी से तो—

नगरद्वार की अर्गला की भाँति लम्बी भुजा वाले ये दुष्यन्त यदि समुद्रवेष्टित श्याम सीमा वाली पृथ्वी का उपभोग करते हैं तो इसमें किसी प्रकार के आश्चर्य की बात नहीं है,

Second—Is this that Dushyanta, the friend of Indra?

First—Certainly.

Second—Then indeed—

There is no wonder if this king with arms long like a city's bolts, alone guards the entire earth, with its boundaries dark an

उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन्!

राजा—(आसनादुत्थाय) अभिवादये भवन्तौ।

उभौ—स्वस्ति भवते। (इति फलान्युपनयतः।)

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य) आगमनप्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि।

जलभागः, स एव सीमा=मर्यादा, यस्यास्ताम् उदधिश्यामसीमां, कृत्स्नां=समग्राम्, धरित्रीम्=पृथिवीं, भुनक्ति=पालयति, एतन्न चित्रम्=नाश्चर्यम् (सामान्यत एकस्यैव पृथिवीपालने आश्चर्यत्वेऽपि एतद्विषयेनाश्चर्यम्), हि=यतः, दैत्यैः=असुरैः, सक्तं=सम्भृतं, वैरं=द्वेषः, येषान्ते सक्तवैराः, सुराः=देवाः, समितिषु=युद्धेषु, अस्य=दुष्यन्तस्य, अधिज्ये=अधिगतगुणे, धनुषि=कार्मुके, पुरु=अत्यन्तं, हुतं=यज्ञकर्मणि हव्यं, यस्य सः पुरुहूतः=शतमख इन्द्रः, तस्येदमिति तस्मिन् पौरुहूते=माहेन्द्रे, वज्रे=कुलिशे च (धनुषः प्राथम्येनाभिधानात्तस्यैव वज्रापेक्षया प्राधान्यं), विजयम्=विशेषेण जयम्, आशंसन्ते=आकाङ्क्षन्ति। अत्र प्रस्तुतस्य दुष्यन्तधनुषोऽप्रस्तुतस्य पुरुहूते वज्रस्य चैक-विजयक्रियया सहाभिसम्बन्धाद्विपकालङ्कारः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—नगरपरिघप्रांशुबाहुः पुरुहूतसमवीर एक एव राजा दुष्यन्तः पृथिवीं पालयतीति नास्ति विस्मयावसरः। यतः युद्धविषयकसमितिषु असुरैः सक्तवैराः सुराः अस्य अधिज्यकार्मुके पौरुहूते वज्रे च विजयम् आकाङ्क्षन्ति (धनुषः प्राथम्येनाभिधानात्तस्यैव वज्रापेक्षया प्राधान्यं, वज्रस्य तु पश्चान्निर्देशात् धनुषोऽपेक्षया गौणत्वं मन्यमानाः सुराः अस्य विजयम् आशंसन्ते इति भावः) ॥ १६ ॥

उभौ—(उपगम्य=पूर्वं समीपं गत्वा) राजन्!=भो नृप! विजयस्व=सर्वेषु क्षेत्रेषु विजयं लभस्व।

राजा—(आसनात्=स्वाधिष्ठितपीठात्, उत्थाय=उत्थितो भूत्वा) (आसनादुत्थायेत्याद्या-चारेणादरातिशयो द्योत्यते) भवन्तौ=युवाम्, अभिवादये=नमस्करोमि।

उभौ—भवते=तुभ्यम्, स्वस्ति=मङ्गलम्, शुभमस्तु भवते इत्यर्थः। (इति=इत्युक्त्वा, फलानि, उपनयतः=अर्पयतः।)

क्योंकि दैत्यों के साथ विरोध करने वाले देवता युद्ध के अवसर पर चढ़ी हुई प्रत्यंचा वाले इसके धनुष और इन्द्र के वज्र में ही विजय की आकांक्षा करते हैं ॥ १६ ॥

दोनों—(पास जाकर) महाराज की विजय हो!

राजा—(आसन से उठकर) आप दोनों को प्रणाम करता हूँ।

दोनों—आपका मंगल हो (यह कहकर फल भेंट करते हैं)।

राजा—(प्रणामपूर्वक उन फलों को स्वीकार कर) आपके आगमन का कारण सुनना चाहता हूँ।

account of the oceans, for the gods, with deeprooted enmity with the demons, expect victory in battles from his strung bow and the thunder-bolt of Indra. (16)

Both—(Approaching) O' king! be victorious.

King—(Rising from his seat) I salute you both.

Both—May it be well to you (blessings to you). (Saying this they present fruit to the king)

उभौ—विदितो भवानिहस्थस्तपस्विनाम् । ते च भवन्तमभ्यर्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति ?

ऊभौ—तत्रभवतः कण्वस्य कुलपतेरसान्निध्यात् रक्षांसि नः इष्टिविघ्नेमुत्पादयन्ति, तत् कतिपयदिवसमात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

राजा—(सप्रणामं=प्रणामपूर्वकम्, परिगृह्य=स्वीकृत्य) आगमनप्रयोजनम्=अत्रागमन-कारणं, श्रोतुम्=आकर्णयितुम्, इच्छामि ।

उभौ—भवान् इहस्थः=अस्मिन् तपोवने एव स्थितः (इत्येवं रूपेण), तपस्विनाम्=तपोवनवासिनां तापसानाम्, विदितः=अवगतः, ते च=तपस्विनः, भवन्तम्=त्वाम्, अभ्यर्थयन्ते=प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति=कः निदेशः मत्कृतेति भावः ।

उभौ—तत्रभवतः=पूज्यस्य, कुलपतेः=अयुतशिष्यपोषकस्य, कण्वस्य=महर्षेः कण्वस्य, असान्निध्यात्=सान्निध्याभावात्, रक्षांसि=राक्षसाः, नः=अस्माकम्, इष्टिविघ्नम्=यागव्याघातम्, उत्पादयन्ति=जनयन्ति, तत्=तस्माद् हेतोः, कतिपयदिवसमात्रं=कियन्त्यपि दिनानि (न पुनर्दीर्घ-कालपर्यन्तम्), सारथिरेव द्वितीयो यस्य सः, तेन सारथिद्वितीयेन=अन्यान् जनान् विसृज्य केवलेन सारथिनैव सह, भवता=त्वया, आश्रमः=कण्वाश्रमः, सनाथीक्रियताम्=स्वामियुक्तः क्रियताम् (इति ते भवन्तमभ्यर्थयन्ते) ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि=कृतकृत्योऽस्मि अनुदेशेनेति भावः ।

दोनों—तपस्वियों को यह विदित हो गया है कि आप यहाँ हैं अतएव वे आप से कुछ प्रार्थना करते हैं ।

राजा—उनकी क्या आज्ञा है ?

दोनों—पूज्य कुलपति महर्षि कण्व के यहाँ उपस्थित न होने के कारण राक्षस हमारे यज्ञ में बाधा डालते हैं । अतः आप अपने सारथी के साथ मात्र कुछ दिनों के लिए इस आश्रम को सनाथ करें ।

राजा—मैं अनुगृहीत हूँ ।

King—(*Receiving with a bow*) I want to hear the purpose of your arrival (here).

Both—You are known to the dwellers of the hermitage as being here. They therefore request you.

King—What do they command?

Both—That due to the absence of the chancellor of this hermitage, the great sage Kanva, demons are causing obstruction to our sacrifices. So, for a few days let the hermitage be made to have a protector by you, accompanied by your charioteer.

King—I am obliged.

विदूषकः—(अपवार्य) एस दाणिं भअदो अणुऊलो गलहत्थो । [एष इदानीं भवत अनुकूलः गलहस्तः ।]

राजा—(स्मितं कृत्वा) रैवतक ! मद्धंचनादुच्यतां सारथिः, सबाणकार्मुकं रथमुपस्थापयेति ।

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।) [यत् देव आज्ञापयति ।]

उभौ—(सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १७ ॥

विदूषकः—(अपवार्य=परावर्त्तनेन मुनिकुमारावश्रावयित्वा) इदानीम्=आश्रमवासोपायचिन्ताकाले, एषः=प्रार्थनारूपः, भवतः अनुकूलः=भवदीयकार्यसिद्धौ सहायकः, गलहस्तः=गर्बलपूर्वकहस्तदानेन कर्मणि नियोगः (इदानीं मुनिभिः राक्षासापसारणकर्मणि बलपूर्वकस्ते नियोगस्वाभीष्टसिद्धिजनकत्वात् प्रीतिकरः संवृत्त इति भावः) ।

राजा—(स्मितं कृत्वा=किञ्चिद् विहस्य) रैवतक ! दौवारिक ! बाणेन कार्मुकेण=धनुषा सहित सबाणकार्मुकम्, रथं=स्यन्दनम्, उपस्थापय=मत्समीपमानय, इति मद्धचनात्=मम शासनात् सारथिः, उच्यतां=सूच्यताम् ।

दौवारिकः—यत्=यथा, देवः=भवान्, आज्ञापयति=निर्दिशति ।

उभौ—(सहर्षम्=प्रसन्नतापूर्वकम्)

अन्वयः—पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । (तथा हि) पौरवाः आपन्नाभयसत्रे दीक्षिताः खलु ॥ १७ ॥

अनुकारिणीति । पूर्वेषाम्=पूर्वनृपाणाम्, अनुकारिणि=अनुकरणकर्त्तरि (सदृशे), त्वयि

विदूषक—(मुख मोड़कर, मुनिकुमारों को न सुनाते हुए) इस समय यह तुम्हा अनुकूल गलहस्त उपस्थित हो गया (मुनियों ने बलपूर्वक तुम्हें इस काम में लगाकर तुम्हा इच्छापूर्ति का साधन उपस्थित कर दिया) ।

राजा—(हँसकर) रैवतक ! मेरी आज्ञानुसार सारथी से जाकर कहो कि धनुष-बाण सहित रथ को यहाँ लाए ।

द्वारपाल—स्वामी की जो आज्ञा । (चला जाता है ।)

दोनों—(हर्षपूर्वक) अपने पूर्वजों के समान आपका इस प्रकार आश्वासन दे-

Jester—(Aside) Here is now you are engaged forcibly in such a work favourable to you (Here is now a request favourable to you).

King—(Smiling) Raivātaka! Let the charioteer be addressed in my name that—'Bring me the chariot with the bow and arrows

*Door-keeper—*As your majesty commands. (*Exit*)

Both—(With joy) This is exceedingly worthy of you, who imitate your ancestors; the descendants of Purū are indeed

राजा—(सप्रणामम्) गच्छतां भवन्तौ; अहमनुपदमागत एव ।

उभौ—विजयस्व । (इति निष्क्रान्तौ ।)

राजा—माधव्य ! अप्यस्ति ते कुतूहलं शकुन्तलादर्शनं प्रति ।

विदूषकः—पढमं अपरिबाधं आसी; सांपदं रक्खसवुत्तंतेण सपरिबाधं । [प्रथम-
मपरिबाधमासीत्; साम्प्रतं राक्षसवृत्तान्तेन सपरिबाधम् ।]

दुष्यन्ते, इदं=मुनिवचनपालनं तेष्वभयप्रदानं च, युक्तरूपम्=अतिशयेन युक्तम्, अनुरूपमेवेत्यर्थः ।
तथाहि—पौरवाः=पुरुवंश्या नृपतयः, आपन्नानाम्=आपद्युक्तानाम्, अभयमेव सत्रं=यागः, तेषु विषये
विपन्नाभयप्रदानरूपयज्ञकर्मणि, दीक्षिताः=धृतव्रताः, खल्विति प्रसिद्धौ । अत्र पूर्वाद्धे काव्यलिङ्गम्,
उत्तराद्धे रूपकम्, परन्तु उत्तराद्धगतकारणद्वारा प्रथमाद्धगतकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासो-
ऽलङ्कारः ॥ १७ ॥

भावार्थः—ययातिपूर्वादि पूर्वनृपाणां रूपचारित्र्यशौर्यपावित्र्यदानादिभिरनुकरणकर्तारि
त्वयि इदम् अभयप्रदानरूपं कार्यमनुरूपमेव । तथाहि—पुरुवंश्या नृपतयः विपन्नाभयप्रदान-
रूपयज्ञकर्मणि धृतव्रता एव सन्तीति प्रसिद्धः ॥ १७ ॥

राजा—(सप्रणामम्=प्रणामपूर्वकम्) भवन्तौ=युवाम्, गच्छताम्=मुनिजननिवेदनाय
गच्छताम्, अहं=दुष्यन्तः, पदस्य पश्चादनुपदम्=भवतः पृष्ठतः, आगत एव=प्राप्त एव (आगत इति
अतीतत्वेन निर्देशो विलम्बाभावं द्योतयति) ।

उभौ—विजयस्व=विजयं लभस्व (इति निष्क्रान्तौ=प्रस्थितौ) ।

राजा—माधव्य ! अपि=प्रश्नार्थकः, अस्ति=विद्यते, ते=तव, कुतूहलं, शकुन्तला=
कण्वकन्या, दर्शनं प्रति=दर्शनार्थम् ?

विदूषकः—प्रथमम्=पूर्वम्, अपरिबाधं=बाधारहितम्, आसीत् कुतूहलमिति शेषः,
साम्प्रतम्=इदानीम्, राक्षसवृत्तान्तेन=राक्षसोपद्रवसमाचारेण, सपरिबाधं=बाधासहितमेव कुतूहलं
वर्तते ।

आपके अनुरूप ही है, क्योंकि पुरुवंशी राजा आपद्ग्रस्त जनों का भय दूर करने के लिए
आयोजित अभय-यज्ञ में सदैव ही दीक्षित रहते आये हैं ॥ १७ ॥

राजा—(प्रणामपूर्वक) आप लोग जाइए, मैं आपके पीछे-पीछे ही आ रहा हूँ ।

दोनों—विजयी बनो (दोनों चले जाते हैं) ।

राजा—माधव्य ! क्या शकुन्तला को देखने का तुम्हें भी कौतूहल है ?

विदूषक—पहले तो कोई बाधा नहीं थी परन्तु अब राक्षसों का वृत्तान्त सुनकर दर्शन
विषयक कुतूहल बाधा युक्त हो गया है ।

ordained in the sacrifices of affording freedom from fear to the
distressed. (17)

King—(With a bow) Let your honours go ahead. I also come
just upon your heels.

Both—Be victorious. (Excunt)

King—Mādhavya! have you any curiosity to see Śakuntalā?

Jester—At first it was without any obstacle but now by the
account of the demons it has become full of obstacle.

राजा—मा भैषीः, ननु मत्समीप एव वर्त्तिष्यसे।

विदूषकः—एस तुह रथचक्र-रक्खीभूदोम्हि, जइ ण कोवि आअच्छिअ विग्घं करेदि। [एष तव रथचक्ररक्षीभूतोऽस्मि, यदि न कोऽपि आगत्य विघ्नं करोति।]

दौवारिकः—(प्रविश्य) जअदु जअदु भट्टा। सज्जो रथो भत्तुणो विजअप्पआणं अवेक्खदि। एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरो करभओ आअदो। [जयतु जयतु भर्ता। सज्जो रथः भर्तुर्विजयप्रयाणमपेक्षते। एष पुनर्नगराद् देवीनामाज्ञप्तिहरः करभक आगतः।]

राजा—(सादरम्) किमम्बाभिः प्रेषितः ?

राजा—मा भैषीः=भयं मा कुरु, नन्विति सम्बोधने, मत्समीप एव=मत्पार्श्वे एव, वर्त्तिष्यसे=स्थास्यसि (मत्समीपावस्थाने तु राक्षसेभ्यो भयं ते न भविष्यति)।

विदूषकः—एषः=पुरतः स्थितः (अहमिति भावः), तव=भवतः, रथस्य चक्रे रक्षतीति तद्भूतः रथचक्ररक्षीभूतः=रथचक्ररक्षकः (युध्यमानस्य भवतः रथचक्ररक्षार्थम् इति भावः), अस्मि=भवामि। यदि=चेत्, न कोऽपि, विघ्नं=रथरक्षासम्बन्धे उपद्रवम्, करोति=जनयति।

दौवारिकः—(प्रविश्य=मञ्चे आगत्य प्रवेशं वा विधाय) जयतु-जयतु भर्ता=स्वामी, विजयलाभं करोतु, सज्जः=सन्नद्धः, रथः=स्यन्दनम्, भर्तुः=स्वामिनो महाराजस्य, विजयप्रयाणं=विजययात्राम्, अपेक्षते=प्रतीक्षते। पुनः=अन्तरम् (निवेद्यमिदमस्ति), यत् एषः=पुरतः स्थितः, नगरात्=राजधानीतः, देवीनां=राजमातृणाम्, आज्ञप्तिम्=आदेशं, हरीतीति तच्छीलं=समाचारवाहकः, करभकः=तन्नामा दूतः, आगतः=अत्राश्रमे समायातः।

राजा—डरो मत, तुम मेरे पास ही रहोगे।

विदूषक—मैं तुम्हारे रथ के पहिये का रक्षक हो गया हूँ, यदि कोई आकर विघ्न उपस्थित न करे तो।

द्वारपाल—(प्रवेश करते हुए) स्वामी की जय हो। सजा हुआ (युद्ध-सामग्री से) रथ आपकी विजय-यात्रा की प्रतीक्षा कर रहा है। इसके अतिरिक्त राजधानी से राजमाताओं का समाचार लाने वाला यह करभक भी आया है।

राजा—(आदरपूर्वक) क्या माताओं ने भेजा है ?

King—Do not fear, you will be near me.

Jester—I have become the guard of the wheel of your chariot, if no one creates any obstacle (untill any hindrance comes forth, I will remain with you as a protector of your chariot's wheel, during war).

Door-keeper—(Entering) The chariot is ready and is waiting (abiding) for your majesty's start for victory. There however, has arrived from the capital, Karbhaka, carrying the command of your majesty's mothers.

King—(Reverently) Is he sent by our mothers?

दौवारिकः—अध इं? [अथ किम्?]]

राजा—तेन हि प्रवेश्यताम्।

दौवारिकः—तह। (इति निष्क्रम्य पुनः करभकेण सह प्रविश्य) अरभअ! एसो भट्टा उवसप्पदु भवं। [तथा। करभक! एष भर्ता उपसर्पतु भवान्।]

करभकः—(उपसृत्य प्रणम्य च) जअदु जअदु भट्टा। देवीओ आणवेति। [जयतु जयतु भर्ता। देव्य आज्ञापयन्ति।]

राजा—किमाज्ञापयन्ति?

करभकः—आआमिणि चउड्ढिअसे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो भविस्सदि, तहिं दीहाउणा अवस्सं अम्हे संभावइदव्वा ति। [आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्रपिण्डपालनो नाम उपवासो भविष्यति, तस्मिन् दीर्घायुषाऽवश्यं वयं सम्भावयितव्या इति।]

राजा—(सादरम्=आदरपूर्वकम्) किमम्बाभिः=जननीभिः, प्रेषितः=प्रहितः।

दौवारिकः—अथ किम्=एवमेतत्।

राजा—तेन हि=अम्बाभिः प्रेषितत्वेनैव हेतुना, प्रवेश्यताम्=समागम्यताम्।

दौवारिकः—तथा=एवमेव करोमि। (इति=इत्युक्त्वा, निष्क्रम्य=बहिःगत्वा, पुनः=भूयः, करभकेण=तन्नामकदूतेन सह, प्रविश्य=आगत्य) करभक! एष भर्ता=स्वामी, भवान्=त्वम्, उपसर्पतु=समीपे गच्छतु।

करभकः—(उपसृत्य=पार्श्वे गत्वा, च=तथा, प्रणम्य=नमस्कारं कृत्वा) जयतु जयतु भर्ता। देव्यः=अम्बाः, आज्ञापयन्ति=निर्दिशन्ति।

राजा—किमाज्ञापयन्ति=किं निर्दिशन्ति? (क आदेशः मत्कृतेति भावः।)

करभकः—आगामिनि चतुर्थदिवसे=चतुर्थसंख्याकदिने, पुत्रपिण्डानां=पुत्रेण दास्यमानानां

द्वारपाल—और क्या?

राजा—तो उसे भीतर भेजो।

द्वारपाल—जैसी आज्ञा। (ऐसा कहकर जाता है और फिर करभक के साथ प्रविष्ट होकर) करभक! ये स्वामी (विराजमान) हैं, आप उनके पास पहुँचिए।

करभक—(पास जाकर तथा प्रणाम करके) स्वामी की जय हो, जय हो। देवियाँ आज्ञा देती हैं।

राजा—क्या आज्ञा देती हैं?

करभक—आने वाले चौथे दिन 'पुत्रपिण्डपालन' नाम का उपवास होगा, उस दिन

Door-Keeper—Just so.

King—Well, let him be ushered (to show in).

Door keeper—All right. (Going out and entering with Karabhaka) Karabhaka! Here is his majesty. You please approach.

Karabhaka—May your majesty be victorious, be victorious. The mothers command.

King—What is their command?

Karabhaka—On the coming fourth day, falls the fast,

राजा—इतस्तपस्विनां कार्यम्, इतो गुरुजनाज्ञा, उभयमप्यनतिक्रमणीयम्; तत् किमत्र प्रतिविधेयम्?

विदूषकः—भो! तिसंकु विअ अंतरा चिट्ठ। [भोः त्रिशङ्कुरिव अन्तरा तिष्ठ।]

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद् द्वैधीभवति मे मनः।

पुरः प्रतिहतं शैलैः स्रोतः स्रोतोवहां यथा ॥ १८ ॥

पिण्डानां, पालनं=रक्षणं, यस्मात् स तथाभूतः, नाम=नामकः, उपवासः=व्रतविशेषः, भविष्यति (आत्मनो मरणात् पूर्वं पुत्रमरणे पिण्डलोपाशङ्क्या तन्निवृत्त्यर्थोऽयं व्रतविशेषः), तस्मिन्=व्रते, दीर्घायुषा=आयुष्मता त्वया, अवश्यम्=अवश्यमेव, वयम्=अम्बाः, सम्भावयितव्याः=आगमनेन परितोषणीयाः। पाठान्तरे क्वचित्—‘प्रवृत्तपारणो मे उपवासो भविष्यति’ इत्यपि लभ्यते, तत्र—उपवासान्ते पारणा=व्रताङ्गभोजनं भविष्यतीत्यर्थः।

राजा—इतः=अस्मिन् तपोवने, तपस्विनां=तापसानां, कार्यं=राक्षसोपद्रवनिराकरणरूपं कार्यम्, इतः=अन्यत्र नगरे, गुरुजनानां=मातृणाम्, आज्ञा=नगरगमनायाऽऽदेशः, उभयमपि=द्वयोरपि, अनतिक्रमणीयम्=अनुलङ्घनीयम् (समप्राधान्यत्वात् द्वयोरप्यनुष्ठानमावश्यकमेव), तत्=तस्मात्, अत्र=अस्मिन् विषये, अथवा—अस्यां दशायां, किं प्रतिविधेयम्=कः प्रतिकारः करणीयः।

विदूषकः—भोः=भोः मित्र! त्रिशङ्कुरिव=एतन्नामकसूर्यवंशीयः कश्चिन्नृप इव, अन्तरा=मध्ये, तिष्ठ=स्थिरो भव (यथा राजा त्रिशङ्कुर्नि दिवं न च भूमिमन्तरैव तिष्ठति तथैव त्वमपि अन्तरा तिष्ठ)।

राजा—सत्यम्=यथार्थमेव, (अहम्) आकुलीभूतः=व्यग्रीभूतः, अस्मि—

अन्वयः—कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः द्वैधी भवति, पुरः शैलैः प्रतिहतं स्रोतोवहां स्रोतो यथा ॥ १८ ॥

दीर्घायु (अर्थात् आप) को अवश्यमेव आकर हमें परितोष देना चाहिए।

राजा—इधर तपस्वियों का कार्य, उधर गुरुजन की आज्ञा, दोनों ही अलङ्घ्य हैं; अतएव इस विषम स्थिति में क्या प्रतिकार करना चाहिए?

विदूषक—मित्र! बस त्रिशंकु की तरह बीच में ही लटके रहना चाहिए।

राजा—सत्य ही मैं व्याकुल हो रहा हूँ।

शिलाओं के सामने पड़ जाने से जैसे नदी का प्रवाह दो भागों में विभक्त होकर बहने लगता है, उसी प्रकार मेरा मन भी भिन्न-भिन्न स्थानाश्रित दो कामों की ओर अग्रसर हो रहा है।

named 'Putra pinda palana' (protection of the son's cake i.e. rice ball), on the occasion we shall be honoured by the long lived one without fail (Your presence is essential at the occasion).

King—On the one hand is the work of the hermits, on the other hand the command of the mothers. Both are unavoidable. Which is the remedy here?

Jester—Stay in between (mid-way) like Trishanku.

King—I am really perturbed—

Owing to the difference of places of the two duties, my mind

(विचिन्त्य ।) सखे ! माधव्य ! त्वमप्यम्बाभिः पुत्र इव गृहीतः, स भवानितः प्रति-
निवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रतामस्माकमावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषकः—भो ! मा रक्खसभीरुअं मं अवगच्छ ! [भो ! मा राक्षसभीरुकं माम्
अवगच्छ ।]

राजा—(स्मितं कृत्वा) भो महाब्राह्मण ! कथमिदं त्वयि सम्भाव्यते ?

कृत्ययोरिति । कृत्ययोः=राक्षसोपद्रवनिराकरण-मातृआज्ञापालनरूपयोः कार्ययोः, भिन्नौ=
परस्परविपरीतौ, देशौ=आश्रयस्थाने, ययोस्तौ तथोक्तत्वात् भिन्नदेशत्वात्, मे=मम, मनः=
अन्तःकरणम्, द्वैधीभवति=नैकत्र कर्मणि स्वजते । पुरः=अग्रतः, शैलैः=शिलासङ्घातैः, प्रतिहतं=
प्रतिरुद्धम्, स्रोतोवहं=सरिताम्, स्रोतो यथा=प्रवाह इव द्वैधीभवति । अत्र श्रौती उपमा लाटानुप्रासश्च
एतेषां संसृष्टिः ॥ १८ ॥

(विचिन्त्य=विचार्य) सखे माधव्य ! मित्र माधव्य ! अम्बाभिः=जननीभिः, त्वमपि, पुत्र
इव गृहीतः=मानितः, स भवान्=पुत्रत्वेन गृहीतस्त्वम्, इतः=अस्मात् स्थानात्, प्रतिनिवृत्य=गत्वा,
तपस्विनां कार्ये व्यग्रतां=व्यासक्तताम्, अस्माकम् आवेद्य=विज्ञाप्य, तत्रभवतीनां=पूज्यानाम्,
पुत्रकार्यमनुष्ठातुं=कर्तुमर्हति, मत्प्रतिनिधिरूपेण इति भावः ।

विदूषकः—भो ! =राजन् ! माम्=मह्यम्, राक्षसभीरुकं=राक्षसभयकातरम्, मा=न,
अवगच्छ=जानीहि ।

राजा—(स्मितम्=ईषद् हास्यं, कृत्वा=विधाय) भो महाब्राह्मण ! =ब्राह्मणश्रेष्ठ !
इदं=राक्षसभीरुत्वं, त्वयि कथं सम्भाव्यते=कथमपि न सम्भाव्यते इति भावः ।

(सोचकर)—सखे माधव्य ! तुमको भी मेरी माताओं ने पुत्रवत् ही माना है, अतः
तुम यहाँ से लौट जाओ और 'मैं मुनियों के कार्य में फँसा हूँ' यह उन्हें समझाकर पूज्या
माताओं के पुत्र सम्बन्धी कार्य को निपटा दो ।

विदूषक—अरे ! मुझे राक्षसों से डरने वाला मत समझो ।

राजा—(हँसकर) हे महाब्राह्मण ! मैं तुम्हारे सम्बन्ध में ऐसा सोच ही कैसे सकता
हूँ ?

is divided into two, like the stream of a river, divided into two
streams, struck against a rock in front of it. (18)

(Thinking) Dear Mādhavya! you have been received by my
mothers as a son. Hence, having returned from here and reported
me as bussy with the work of ascetics, you please perform the
duties of a son for respected mothers.

Jester—O' friend! you do not consider me to be afraid of the
demons.

King—(With a smile) O great Brahmana! How I can think
such things about you (How is this possible in your honour)?

विदूषकः—तेण हि राआणुअ विअ गच्छिदुं इच्छेमि। [तेन हि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि।]

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वानिवानुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रेषयिष्यामि।

विदूषकः—(सगर्वम्) जुअराओम्हि दाणिं संवृत्तो। [युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः।]

राजा—(आत्मगतम्) चपलोऽयं ब्राह्मणवटुः। कदाचिदिमामस्मत् प्रार्थनामन्तः—पुरिकाभ्यो निवेदयेत्। भवत्वेवं तावद्वक्ष्यामि। (विदूषकस्य हस्तं गृहीत्वा प्रकाशम्) सखे माधव्य! ऋषिगौरवादाश्रमपदं प्रविशामि, न खलु सत्यमेव तापसकन्यायामभिलाषो मे। पश्य—

विदूषकः—तेन हि=त्वत्प्रतिनिधित्वेन गमनमनुमतं चेत्तदा, राजानुज इव=भवत्कनिष्ठ-भ्राता इव साटोपेन गन्तुमिच्छामि।

राजा—ननु=अनुज्ञाने, तपोवनोपरोधः=लतावृक्षादित्रोटनभञ्जनादिनाऽऽश्रमपीडा, परिहरणीयः=निवारणीयः, इति हेतोः, सर्वान्=सकलान्, एव, अनुयात्रिकान्=अनुगतान् सेवकान् सैनिकांश्च, त्वयैव सह=त्वया सार्धमेव, प्रेषयिष्यामि (तपोवनस्योपरोधो मा भूदिति हेतोः सर्वान् त्वयैव सह प्रतिनिवर्तयिष्यामि)।

विदूषकः—(सगर्वम्=गर्वसहितम्) इदानीम्=साम्प्रतम्, (अहं) (मया सह गमनेन राजानुयात्रिकाणां ममानुयात्रिकत्वेनैव) युवराजः=राजकुमारः, संवृत्तोऽस्मि=भवामि।

राजा—(आत्मगतम्=स्वगतम्) अयं=सम्मुखस्थः, ब्राह्मणवटुः=ब्राह्मणबालकः, चपलः=अव्यवस्थितचित्तः, कदाचित्=सम्भावनायां, इमाम्=शकुन्तलाविषयिकाम्, अस्म-

विदूषक—तो फिर मैं राजा के छोटे भाई की तरह जाना चाहता हूँ।

राजा—मुझे इस तपोवन को हानि से बचाना है, अतः अपने सब अनुचरों को मैं तुम्हारे साथ ही भेज दूँगा।

विदूषक—(गर्व से) (तो) अब मैं युवराज बन गया हूँ।

राजा—(मन में) यह ब्राह्मण बालक चंचल है, कहीं मेरी शकुन्तलापरक लालसा को महल में रहने वाली रानियों से न कह दे, अतः इससे इस प्रकार कहता हूँ। (विदूषक का

Jester—Then, I want to go in the style in which it is proper for the king's younger brother to go.

King—Alright! I shall send the retinue (followers) even with you, as disturbance to the penance-grove has to be avoided.

Jester—(With pride) I have now become the crown prince.

King—(To himself) this brahmin chap is fickle natured. Perhaps, he might report our suit to the ladies in the harem. Well! I shall speak thus to him. (Taking jester's hand in his hand, aloud)

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सह वर्द्धितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ १९ ॥

विदूषकः—एवण्णेदं । [एवमेतत् ।]

राजा—माधव्य ! त्वमपि स्वनियोगमनुतिष्ठ, अहमपि तपोवनरक्षार्थं तत्रैव गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

त्प्रार्थनाम्=मदीयां लिप्साम्, अन्तःपुरिकाभ्यः=अन्तःपुरस्थायिनीभ्यः स्त्रीभ्यः, निवेदयेत्=अस्मद्-वृत्तान्तप्रसङ्गेन कथयेत् । भवतु=अस्तु, तावद् एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण, वक्ष्यामि=कथयामि । (विदूषकस्य हस्तं गृहीत्वा=स्वकरे निधाय, प्रकाशम्=सर्वश्राव्यरूपेण) सखे माधव्य ! ऋषि-गौरवात्=ऋषीणां सम्मानार्हत्वेन (तदनुरोधस्य सर्वतो रक्षणीयत्वात्), आश्रमपदम्=आश्रमं, प्रविशामि, न=नहि, खलु=निश्चयेन, सत्यमेव, तापसकन्यायाम्=पूर्वाक्तकण्वदुहिताशकुन्तलायां, मे=मम, अभिलाषः=लालसाऽऽस्ति । पश्य=अवलोकय—

अन्वयः—वयं क्व मृगशावैः सह वर्द्धितः (अत एव) परोक्षमन्मथः जनः क्व ? (अत एव) सखे ! परिहासविजल्पितं वचः परमार्थेन न गृह्यताम् ।

क्वेति । वयं=नागरिकाः जनाः, क्व=कुत्र (वर्त्तामहे), मृगशावैः=हरिणशिशुभिः, सह वर्द्धितः=प्रतिपालितः, (अत एव) परोक्षः=कैश्चिदपि करणैरगोचरीभूतः, मनो मथ्नातीति मन्मथः=कामः, येन सः परोक्षमन्मथः=एकान्ततोऽपि मुग्धः, जनः=शकुन्तलारूपजनः, क्व=कुत्र वर्त्तते ? (महदन्तरम् उभयोर्मध्ये प्रत्यक्षत एवावलोक्यते) अत एव हे सखे ! भो वयस्य ! परिहासेन=कौतुकेन, विजल्पितं=यदनर्थकमभिहितं, वचः=शकुन्तलानुरागविषयकं पूर्वोक्तं वचनजातम्, परमार्थेन=यथार्थरूपेण, न गृह्यताम्=नावधार्यताम् (प्रायशः परिहासगर्भवचनजातस्यालीकत्वादिति भावः) ।

अत्र वयमिति परोक्षमन्मथो जन इति परस्परविरुद्धयोः सङ्घटनरूपो विषमालङ्कारः तथा परोक्षमन्मथत्वमुद्दिश्य मृगशावैः सह वर्द्धितत्वरूपस्य वाक्यार्थस्य हेतुत्वेन विधानाद् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । अनयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करश्च । केचित्तु परिकर इत्यपि मन्यन्ते । सुन्दरी वृत्तम् ॥ १९ ॥

हाथ पकड़कर, प्रगट रूप से) सखे माधव्य ! ऋषियों के गौरव का विचार करके ही मैं इस तपोवन में ठहरा हूँ । उस तपस्वी कन्या के सम्बन्ध में मेरी अभिलाषा सत्य नहीं है । देखो—

भला कहाँ हम और कहाँ कामभावना से सर्वथा अपरिचित हरिणों के बच्चों के साथ पली हुयी वह ? अतएव हे सखे ! हँसी में मैंने जो कुछ कहा है, उसे सत्य न मान लेना ॥ १९ ॥

Dear Madhavya! out of respect for the sages I go to the hermitage. Infact I have no real longing for the hermit's daughter. Behold—

Where are we and where that person, who is brought up with young ones of the deer, to whome love is unknown? Dear! what I reaveled in jokes, kindly don't take that one as truth. (19)

Jester—Certainly.

भावार्थः—वयं सकलकलाकोविदा नागरिका जनाः क्व तथा ऋषिकण्वेन हरिणशिशुभिः सह प्रतिपालितः (अत एव) एकान्ततोऽपि मुग्धः शकुन्तलारूपजनः क्वास्ति ? अत एव हे सखे ! मया परिहासेन यदनर्थकमभिहितं तद्वचनजातं यथार्थरूपेण मा गृहाण ॥ १९ ॥

विदूषकः—एतत्=पूर्वोक्तरूपम्, एवं=परिहासविजल्पितमेव इति मन्ये, अत एव तन्मया परमार्थेन नावधृतम्।

राजा—माधव्य ! त्वमपि, स्वनियोगम्=ममादेशं, नगरगमनाय आज्ञाम्, अनुतिष्ठ=परिरक्ष, परिपालय, अहमपि तपोवनरक्षार्थं, तत्रैव=शकुन्तलावाससमीपभूमावेव, गच्छामि।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

विदूषक—ठीक है (ऐसा ही करूँगा)।

राजा—माधव्य ! तुम अपने कर्तव्य का पालन करो। मैं भी तपोवन की रक्षा के लिए वहीं जाता हूँ।

(सब जाते हैं)

द्वितीय अङ्क समाप्त ।

King—Mādhavya! you discharge your duty. I too go to penance grove to protect it.

(*Exeunt omnes*)

End of Act Second

